

Παραγωγή Βοηθητικού Εκπαιδευτικού Υλικού για την Εισαγωγή
Θεμάτων Σχετικά με τα Φύλα στην Εκπαιδευτική Διαδικασία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΘΕΜΑΤΩΝ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

**ΒΟΗΘΗΤΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ
ΓΙΑ ΤΑ
ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ**

ΕΠΑ.Λ./ΕΠΑ.Σ.

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2007

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΡΙΣΗΣ ΕΠΕΑΕΚ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΥΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Εκπαίδευσης και Αρχικής
Επαγγελματικής Κατάρτισης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΤΠ
ΤΟΜΕΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

Η Πράξη συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ)

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΚΑΙ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ (ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ 2000-2006)

ΜΕΤΡΟ 4.1.

ΕΝΕΡΓΕΙΑ 4.1.1.

«ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ
ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ»

Κατηγορία Πράξης 4.1.1.δ.

**«Παραγωγή βοηθητικού εκπαιδευτικού υλικού για την εισαγωγή θεμάτων
σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία»**

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΦΥΛΛΑΔΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ ΕΛΕΝΗ

Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Φ.Π.Ψ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ - ΕΚΠΟΝΗΣΗ ΦΥΛΛΑΔΙΟΥ

ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ ΕΛΕΝΗ

Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Φ.Π.Ψ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ ΜΑΡΙΑΝΘΗ, ΚΑΝΑΒΕΛΗ ΕΛΙΑΝΑ,
ΜΥΣΙΡΛΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗ, ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, ΠΑΛΙΕΡΑΚΗ ΚΑΛΛΙΟΠΗ,
ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΝΤΙΓΟΝΗ, ΣΟΥΡΛΟΥ ΕΥΛΑΜΠΙΑ,
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΕΡΓΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	Α.Π.Θ.	ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
Μαραγκουδάκη Ε. <i>Επ. Καθηγήτρια</i>	Δεληγιάννη - Κουϊμπτζή Β. <i>Καθηγήτρια</i>	Καντζάρα Β. <i>Λέκτορας</i>	Γκασούκα Μ. <i>Διδάσκουσα με το Π.Δ. 407</i>
Μαυρογιώργος Γ. <i>Καθηγητής</i>	Ζιώγου - Καραστεργίου Σ. <i>Καθηγήτρια</i>	Παραδείση Μ. <i>Λέκτορας</i>	
Αθανασιάδης Θ. <i>Λέκτορας</i>	Κογκίδου Δ. <i>Καθηγήτρια</i>	Στρατηγάκη Μ. <i>Επ. Καθηγήτρια</i>	
Παλαιολόγου Α. <i>Επ. Καθηγήτρια</i>	Τρέσσου Ε. <i>Αν. Καθηγήτρια</i>		
Σιάνου Ε. <i>Αν. Καθηγήτρια</i>			

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΕΡΓΟΥ

Εξωτερικοί Συνεργάτες/Συνεργάτιδες και Διορισμένοι/Διορισμένες Εκπαιδευτικοί* με έδρα τα Ιωάννινα, τη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα

ΤΟ ΥΛΙΚΟ

Το **έντυπο υλικό** περιλαμβάνει:

- ✓ Βιβλίο - εγχειρίδιο για τις/τους εκπαιδευτικούς (ασκήσεις ευαισθητοποίησης)
- ✓ Βιβλίο - εγχειρίδιο για τις/τους νηπιαγωγούς
- ✓ Βιβλίο - Φύλο και Νέα Επαγγέλματα
- ✓ Βιβλίο - Δοκίμια
- ✓ Φυλλάδια συμπληρωματικά των σχολικών εγχειριδίων

Το **ηλεκτρονικό υλικό** περιλαμβάνει:

- ✓ Οπτικοακουστικό/ πολυμεσικό υλικό
2 CD-ROM και 2 DVD - 1 για κάθε ηλικιακή ομάδα
(11-15 χρονών και 15-18 χρονών)
- 1 CD-ROM για τις/τους νηπιαγωγούς
- ✓ Δικτυακό τόπο

* Στην ιστοσελίδα του Έργου αναφέρονται τα ονόματα των μελών της ερευνητικής ομάδας του Έργου, όπως και των Στελεχών του ΥΠΕΠΘ και των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στην πιλοτική εφαρμογή του υλικού στα σχολεία.

Το υλικό που κρατάτε στα χέρια σας συνδέεται με την πράξη 4.1.1.δ. «Παραγωγή βοηθητικού εκπαιδευτικού υλικού για την εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία» και εντάσσεται στον Άξονα Προτεραιότητας 4 του ΕΠΕΑΕΚ II («Προγράμματα υποστήριξης της αρχικής επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης για γυναίκες»).

Η Πράξη συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ).

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ - ΣΙΡ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ

«ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ» Ι. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ - Θ. ΨΑΡΡΑΣ

Νέα Ραιδεστός - Θεσσαλονίκη - Τηλ.: 2310.466.776 - Fax: 2310.466.699

Φιλολογική Επιμέλεια: Κοτσοφού Ελένη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
ΕΝΟΤΗΤΑ 1	9
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ	9
1.1. Αναγκαιότητα και σκοπιμότητα των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων»	9
1.2. Διδακτικές παρεμβάσεις: συστηματικά “επεισόδια” και ευκαιρίες	11
1.3. Μεθοδολογία εκπόνησης των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων»	13
1.3.1. Σύστημα κατηγοριών ανάλυσης.....	14
1.3.2. Μονάδα ταξινόμησης και μονάδα συμφραζομένων	16
1.3.3. Το δείγμα των σχολικών εγχειριδίων	17
ΕΝΟΤΗΤΑ 2	17
ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ	17
2.1. Ποσοτική ανάλυση	18
2.1.1. Η κατά φύλο σύνθεση των ομάδων εκπόνησης των σχολικών εγχειριδίων	18
2.1.2. Άνδρες και γυναίκες ως πρωταγωνιστές/πρωταγωνίστριες	19
2.1.3. Ανθολογούμενοι/ανθολογούμενες συγγραφείς	19
2.1.4. Εικονογράφηση	19
2.1.5. Επώνυμα πρόσωπα	20
Σχολιασμός	21
Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης	21
Προτεινόμενο υλικό	22
2.2. Ποιοτική ανάλυση	23
2.2.1. Τα φύλα στην ιδιωτική/προσωπική ζωή	23

Σχολιασμός	27
Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης	28
Προτεινόμενο υλικό	29
2.2.2. Τα φύλα στη δημόσια/κοινωνική ζωή	30
Σχολιασμός	35
Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης	35
Προτεινόμενο υλικό	36
2.2.3. Αναπαραστάσεις των φύλων	37
Σχολιασμός	40
Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης	40
Προτεινόμενο υλικό	40
2.2.4. Υποτίμηση ή/και απαξίωση του γυναικείου φύλου»	41
Σχολιασμός	42
Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης	42
Προτεινόμενο υλικό	43
2.2.5. Τα φύλα στο γραπτό λόγο των εγχειριδίων	43
2.2.5.1. Γενικευτική γενετική χρήση του αρσενικού γένους	43
2.2.5.2. Χρήση ουδέτερων γενετικά λέξεων με σημασία αρσενικού	45
Σχολιασμός	45
Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης	46
Προτεινόμενο υλικό	46
2.2.6. Καλές Πρακτικές	47
ΕΝΟΤΗΤΑ 3	49
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ	49

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία, όπως υποστηρίζεται στη συνέχεια κρίνεται για πολλούς λόγους επιβεβλημένη. Ένα τέτοιο εγχείρημα δεν είναι, βέβαια, εύκολο καθώς ο σχεδιασμός, η υλοποίησή του και η αποτελεσματικότητά του εξαρτώνται από πολλούς παράγοντες που δεν είναι εύκολο να ελεγχθούν. Οι προσδοκώμενες αλλαγές, εξάλλου, δεν είναι πάντα άμεσα ορατές και ευδιάκριτες. Η υποστήριξη της εισαγωγής θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία μπορεί να γίνει με τη συγγραφή σχολικών εγχειριδίων, που παρέχουν σχετικά εναύσματα, την παραγωγή συμπληρωματικού έντυπου και ηλεκτρονικού υλικού, τις πρακτικές διευθέτησης, κατανομής και οργάνωσης της ίδιας της εκπαιδευτικής διαδικασίας κ.ά. Ιδιαίτερα σημαντική από αυτή την άποψη κρίνεται πως είναι η ίδια η διδασκαλία που διεκπαιρώνεται από το διδακτικό προσωπικό στην καθημερινή πράξη του σχολείου, με τη συστηματική ανίχνευση, καταγραφή και αξιοποίηση “επεισοδίων” που προσφέρονται από τα σχολικά εγχειρίδια για την ανάδειξη και ουσιαστική συζήτηση θεμάτων που συνδέονται με τα φύλα.

Είναι βέβαιο πως δεν είναι δυνατό να έχουμε πάντα σχολικά βιβλία που να ανταποκρίνονται με πληρότητα στις αυξημένες ανάγκες για ανάδειξη των πολλών σημαντικών ζητημάτων, όπως π.χ είναι η αγωγή ειρήνης, η αγωγή υγείας, η αγωγή καταναλωτή, η περιβαλλοντική εκπαίδευση, η αγωγή χρόνου, η αγωγή στην ισότητα των φύλων κ.ά. Γι’ αυτό προκύπτει η ανάγκη για παραγωγή βοηθητικού, εκπαιδευτικού, συμπληρωματικού υλικού που να καλύπτει και τις αντίστοιχες κάθε φορά απαιτήσεις, ανάλογα με την επιλογή που γίνεται.

Με δεδομένο ότι έχει εγκριθεί από το ΥΠ.Ε.Π.Θ., στο πλαίσιο του ΕΠΕΑΕΚ II, η παραγωγή βοηθητικού εκπαιδευτικού υλικού για το συστηματικό εμπλουτισμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας με θέματα που σχετίζονται με τη διάκριση/ισότητα των φύλων, δεν υπάρχουν πολλές επιλογές παρά αυτό το υλικό να παρακολουθεί, κατά τη φάση της παραγωγής του, τα εγκεκριμένα σχολικά εγχειρίδια ως σημεία αναφοράς για την οργάνωση των σχετικών “επεισοδίων” συζήτησης στην εκπαιδευτική διαδικασία. Δεν υπάρχουν άλλες πρόσφορες επιλογές, καθώς τα επίσημα σχολικά προγράμματα και βιβλία οριοθετούν τις υφιστάμενες κάθε φορά δεσμεύσεις, εντός των οποίων και εντάσσονται οι όποιες παρεμβάσεις εμπλουτισμού τους. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι κάθε φορά που θα συγγράφονται νέα βιβλία και θα αντικαθίστανται τα παλαιά θα χρειάζεται να συγγράφονται και νέα συμπληρωματικά, υποστηρικτικά και βοηθητικά βιβλία για την προώθηση της ισότητας των φύλων στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Είναι η πρώτη φορά που επιχειρείται το εγχείρημα παραγωγής βοηθητικού, εκπαιδευτικού υλικού για την εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία σε όλα τα σχολεία Α’/θμιας και Β’/θμιας Εκπαίδευσης της χώρας. Γι’ αυτόν

το λόγο, το υλικό που παράγεται έχει ως σημείο αναφοράς τα επίσημα σχολικά βιβλία. Σκοπός της παραγωγής του συγκεκριμένου υλικού δεν είναι να “υπηρετήσουν” τα συγκεκριμένα σχολικά εγχειρίδια ή να προτείνουν στο διδακτικό προσωπικό πώς κατά τη χρήση μόνο των συγκεκριμένων σχολικών εγχειριδίων μπορούν να αναδεικνύουν τα ζητήματα σχετικά με τα φύλα. Αντιθέτως, το υλικό που έχει παραχθεί συγκροτεί ένα **μεθοδολογικό εργαλείο** και **“παράδειγμα”** που είναι δυνατό, με τις αντίστοιχες κάθε φορά τροποποιήσεις και προσαρμογές, να αξιοποιείται ώστε να ευνοείται η συστηματική εισαγωγή των σχετικών με τα φύλα θεμάτων στην εκπαιδευτική διαδικασία. Μακροπρόθεσμα, δηλαδή, στόχος είναι η ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών ώστε, όταν οργανώνουν τη διδασκαλία τους και προσφέρουν το διδακτικό τους έργο, να έχουν τις απαραίτητες θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις για διαμόρφωση συγκροτημένων και θεμελιωμένων επιλογών για την εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην καθημερινή τους εκπαιδευτική πράξη. Στόχος, δηλαδή, είναι η συζήτηση των θεμάτων για τα φύλα να καταστεί σταδιακά δομικό στοιχείο των μαθημάτων, άλλοτε ως “επεισόδιο”, άλλοτε ως “ευκαιρία”. Πάντως, με συστηματικό τρόπο.

Με βάση το παραπάνω σκεπτικό, στο πλαίσιο της πράξης 4.1.1.δ., εκπονήθηκαν συνολικά οκτώ (8) «Συμπληρωματικά φυλλάδια των σχολικών εγχειριδίων». ¹ Δύο ανά βαθμίδα και τύπο σχολείου. Εκπονήθηκαν, δηλαδή, δύο (2) «Συμπληρωματικά Φυλλάδια» για το Δημοτικό, δύο (2) για το Γυμνάσιο, δύο (2) για το Γενικό Λύκειο και δύο (2) για τα ΕΠΑ.Λ.

Το ένα από τα δύο «Συμπληρωματικά Φυλλάδια» για κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα και τύπο σχολείου είναι δυνατό να αξιοποιηθεί ως συμπληρωματικό βοηθητικό, εκπαιδευτικό υλικό για τη θεματική του φύλου με τα σχολικά εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται στα μαθήματα θεωρητικής κατεύθυνσης και το άλλο με τα σχολικά εγχειρίδια των μαθημάτων θετικής κατεύθυνσης.

Στόχος της εκπόνησης των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων» είναι να προσφέρουν στο διδακτικό προσωπικό την αναγκαία και απαραίτητη ευαισθητοποίηση και τεχνογνωσία, έτσι ώστε:

- να εντοπίζει και να επισημαίνει τις στερεοτυπικές αναφορές για τα φύλα, τις αποσιωπήσεις ή/και τις απαξιώσεις του γυναικείου φύλου αλλά και τις νεωτεριστικές αναφορές, που εμπεριέχονται στο κείμενο και την εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων,
- να αναζητεί και να συλλέγει πρόσθετες πληροφορίες και δεδομένα που αποδομούν τις στερεοτυπικές αναφορές και πρότυπα των φύλων, τις αποσιωπήσεις, τις ακυρώσεις ή/και απαξιώσεις του γυναικείου φύλου στο περιεχόμενο -κείμενο και εικονογράφηση- των σχολικών εγχειριδίων. Να αξιοποιεί πληροφορίες και δεδομένα προκειμένου να εισάγει και να εμπλουτίζει την εκπαιδευτική διαδικασία με τη θεματική του φύλου με απώτερο στόχο την προώθηση της ισότητας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες.

Σε καθένα από τα δύο «Συμπληρωματικά Φυλλάδια» του Δημοτικού, Γυμνασίου, Γενικού Λυκείου και ΕΠΑ.Λ. παρέχονται στο διδακτικό προσωπικό των αντίστοιχων βαθμίδων ιδέες και προτάσεις για την αναζήτηση και τη συλλογή πρόσθετων πληροφοριών και δεδομένων. Οπωσδήποτε, οι ιδέες και οι προτάσεις που παρέχονται δεν καλύπτουν όλα τα θέματα, ούτε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι εξαντλούν το κάθε θέμα. Αντίθετα,

---

1. Στο εξής, για λόγους συντομίας, αντί του πλήρους τίτλου του πακέτου υλικού θα γράφεται «Συμπληρωματικά Φυλλάδια».

αποτελούν ένα «παράδειγμα» αναζήτησης και συλλογής πρόσθετου βοηθητικού πληροφοριακού υλικού. Ζητούμενο είναι η παιδαγωγική ευαισθησία, η στοχαστική αναζήτηση και η έμπνευση των εκπαιδευτικών ώστε να εμπλουτίζουν και να αξιοποιούν άλλες ιδέες για τα σχολικά εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται κάθε φορά. Είναι δυνατό, μάλιστα, μέσα από τη σταδιακή αναζήτηση και συλλογή πληροφοριών και δεδομένων, οι εκπαιδευτικοί και οι μαθητές/μαθήτριες να δημιουργήσουν ένα φάκελο πρόσθετου πληροφοριακού υλικού για τη θεματική του φύλου, τον οποίο θα εμπλουτίζουν και θα επικαιροποιούν.

Το «Συμπληρωματικό Φυλλάδιο» που κρατάτε στα χέρια σας αρθρώνεται στις ακόλουθες τρεις ενότητες:

- στην Ενότητα 1 αναλύεται η αναγκαιότητα και η σκοπιμότητα εκπόνησης των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων» και η μεθοδολογία εκπόνησής τους,
- στην Ενότητα 2 παρουσιάζονται ενδεικτικά παραδείγματα της ανάλυσης των σχετικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου και παράλληλα προσφέρονται ενδεικτικά προτάσεις παρέμβασης, και τέλος
- στην Ενότητα 3 παραθέτουμε εκπαιδευτικές τεχνικές, οι οποίες, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία, προάγουν την ενεργητική συμμετοχή των μαθητών και μαθητριών στην εκπαιδευτική διαδικασία και την καθιστούν περισσότερο ενδιαφέρουσα και αποτελεσματική.

ΕΝΟΤΗΤΑ 1

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ

1.1. Αναγκαιότητα και σκοπιμότητα των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων»

Η αναγκαιότητα εκπόνησης των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων», με τους στόχους που προαναφέρθηκαν, θεμελιώνεται στα ακόλουθα θεωρητικά και εμπειρικά δεδομένα:

1) Τα σχολικά εγχειρίδια, ανεξάρτητα από το Αναλυτικό Πρόγραμμα στο πλαίσιο του οποίου χρησιμοποιούνται ή τη βαθμίδα στην οποία απευθύνονται, δεν αποτελούν απλά και μόνο μέσα μεταβίβασης γνώσεων και ανάπτυξης δεξιοτήτων αλλά και αποτελεσματικά μέσα κοινωνικοποίησης. Δηλαδή, μεταβιβάζουν και συμβάλλουν στη μύηση, στην αποδοχή και στη συνείδηση των μαθητών και μαθητριών στο σύστημα των κυριάρχων, στην εκάστοτε ιστορικοκοινωνική συγκυρία, αρχών, ιδεών, αντιλήψεων και προτύπων. Οι μαθητές και οι μαθήτριες, δηλαδή, στην προσπάθειά τους να μάθουν και να εμπεδώσουν τις γνώσεις που εμπεριέχονται στα σχολικά εγχειρίδια, κατευθύνονται, έμμεσα αλλά αποτελεσματικά, μέσω μιας σειράς ταυτίσεων, στην αποδοχή, αφομοίωση και εσωτερική-κευση των κυριάρχων εκδοχών για τους ρόλους, τα επαγγέλματα και τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας των φύλων, έτσι όπως προβάλλονται ως αποδεκτά στη συγκεκριμένη ιστορικοκοινωνική συγκυρία στην οποία ζουν. Η διαδικασία του εκκοινωνισμού-κοινωνικοποίησης των ατόμων, στην οποία συμβάλλει τα μέγιστα και με ποικίλους τρόπους και πρακτικές το εκπαιδευτικό σύστημα, προλαμβάνει τις όποιες ατομικές αποκλίσεις, προκειμένου να διασφαλιστεί η κατά το δυνατό μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή και η συντήρηση των ποικίλων μορφών εξουσιαστικών σχέσεων. Μία από αυτές τις μορφές εξουσιαστικών σχέσεων είναι η σχέση ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες.

2) Οι κυρίαρχες κοινωνικές προσδοκίες και παραδοχές για τα φύλα εξακολουθούν, παρά τα θετικά βήματα που έχουν σημειωθεί στην κοινωνική θέση των γυναικών, να είναι στερεότυπες και διχοτομικές. Έτσι, παραβλέποντας τις όποιες ατομικές διαφορές, εξακολουθούμε με τρόπο γενικευτικό και απλουστευτικό να αποδίδουμε και να θεωρούμε ως αποδεκτά για τους άνδρες και τις γυναίκες διαφορετικά επαγγέλματα, ρόλους, τρόπους συμπεριφοράς και αντίδρασης, ενδιαφέροντα ελεύθερου χρόνου κτλ.

3) Οι παραδοσιακές στερεοτυπικές διχοτομίες με βάση το φύλο, έτσι όπως μεταβιβάζονται στα αγόρια και στα κορίτσια κατά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης, έχουν περιοριστικές και αρνητικές προεκτάσεις για τα άτομα και των δύο φύλων. Αναστέλλουν, δηλαδή, και σε μεγάλο βαθμό ακυρώνουν την ελεύθερη και αβίαστη ανάπτυξη των ατομικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων τόσο των αγοριών όσο και των κοριτσιών και καθορίζουν απλά και μόνο με βάση το φύλο τους στόχους και τα οράματα της προσωπικής και επαγγελματικής τους ζωής.

Ωστόσο, οι προεκτάσεις των έμφυλων παραδοσιακών στερεοτυπικών διχοτομιών είναι περισσότερο αρνητικές και επιβαρυντικές για τις γυναίκες. Αυτό συμβαίνει, επειδή ό,τι στερεοτυπικά αποδίδεται, συνδέεται και θεωρείται αποδεκτό για τις γυναίκες -ρόλοι, επαγγέλματα, χαρακτηριστικά προσωπικότητας- έχει χαμηλότερη κοινωνική αξιολόγηση και συνδέεται με χαμηλότερο κοινωνικό γόητρο, κύρος και εξουσία συγκριτικά με τα αντίστοιχα των ανδρών. Οι αρνητικές προεκτάσεις που έχουν οι άνισες αξιολογήσεις και ιεραρχήσεις των στερεοτυπικών διχοτομιών με βάση το φύλο για τις γυναίκες είναι σε όλους και όλες ορατές αλλά και ερευνητικά τεκμηριωμένες, μέσα από την έρευνα σχετικά με την υποδεέστερη και περιθωριακή θέση των γυναικών συγκριτικά με των ανδρών σε σημαντικούς κοινωνικούς τομείς, όπως εργασία, εκπαίδευση, πολιτική κτλ. Οι παραδοσιακές στερεοτυπικές διχοτομίες του φύλου με τις άνισες και μεροληπτικές υπέρ του ανδρικού φύλου αξιολογήσεις και ιεραρχήσεις αποτελούν κατασκευάσμα, αλλά και μέσο συντήρησης και αναπαραγωγής της πατριαρχικής και ανδροκεντρικής δομής και διάρθρωσης της ελληνικής κοινωνίας, όπως και πολλών άλλων κοινωνιών του δυτικού κόσμου.

Υπό το φως των παραπάνω θεωρητικών και εμπειρικών δεδομένων, η επισήμανση και η ανάδειξη των στερεοτυπικών διχοτομιών που εγγράφονται στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων, όπως π.χ. στερεοτυπικές αναφορές και πρότυπα, αποσιωπήσεις της συμμετοχής και συμβολής των γυναικών στην ανάπτυξη του πολιτισμού και γενικότερα στο ιστορικοκοινωνικό γίγνεσθαι καθώς και οι όχι σπάνιες απαξιωτικές αναφορές για το γυναικείο φύλο, και η διατύπωση προτάσεων παρέμβασης από τους διδάσκοντες και τις διδάσκουσες δεν μπορεί παρά να απασχολήσει ένα πρόγραμμα με στόχο την προώθηση της ισότητας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Αν, μάλιστα, στα παραπάνω θεωρητικά και εμπειρικά δεδομένα συνεκτιμήσουμε τη μοναδικότητα και κυριαρχία του σχολικού εγχειριδίου ως μέσου διεκπεραίωσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας στα ελληνικά σχολεία όλων των βαθμίδων, η αποδόμηση των στερεοτυπικών για τα φύλα αναφορών στο περιεχόμενό τους αναδεικνύεται, νομίζουμε, επιτακτική αναγκαιότητα.

Μία αναγκαιότητα στην οποία έχουν ανταποκριθεί, βέβαια, οι ομάδες εκπόνησης των νέων σχολικών εγχειριδίων που χρησιμοποιούνται πιλοτικά στη Β/θμια εκπαίδευση από τη σχολική χρονιά 2006-2007. Τα δεδομένα που έχουμε από μια πρώτη διερευνητική ανάλυση μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στα νέα σχολικά εγχειρίδια συγκριτικά με τα παλαιότερα που αντικαταστάθηκαν, έχουν σημειωθεί αρκετές βελτιώσεις αναφορικά με τη θεματική του φύλου. Έτσι, εμπεριέχονται, με διαφοροποιήσεις βέβαια ως προς την έκταση και το

βαθμό ανάλυσης, ζητήματα όπως π.χ. η θεσμική κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, οι προεκτάσεις των κοινωνικών προκαταλήψεων και της παραδοσιακής νοοτροπίας στην κοινωνική θέση των γυναικών, η αναγκαιότητα εργασίας των γυναικών και κατ' επέκταση η αναγκαιότητα αναπροσαρμογής του καταμερισμού ρόλων στο χώρο της οικογένειας, ο στερεοτυπισμός των επαγγελμάτων με βάση το φύλο, οι συλλογικές αναπαραστάσεις για τον επιτυχημένο άντρα και την επιτυχημένη γυναίκα κτλ. Όλα αυτά αποτελούν θετικά βήματα, «καλές πρακτικές» για την προώθηση της ισότητας των φύλων, μερικές από τις οποίες παρουσιάζονται ενδεικτικά στο τέλος της Ενότητας 2.

Παρόλα αυτά, σε αρκετά εγχειρίδια υπάρχουν στερεοτυπικές αναφορές, απαξιώσεις ή αποσιωπήσεις κτλ. των γυναικών, πολλές από τις οποίες «λανθάνουν» κάποιες πρότασης σχολιασμού, ανάπτυξης προβληματισμού και γενικά καλής πρακτικής προς την κατεύθυνση της αποδόμησής τους. Τα συγκεκριμένα κενά και παραλείψεις των σχολικών εγχειριδίων είναι δυνατό να καλύψουν οι εκπαιδευτικοί με το σχεδιασμό και την υλοποίηση συστηματικών διδακτικών παρεμβάσεων. Το θέμα αυτό θα μας απασχολήσει αμέσως στη συνέχεια.

1.2. Διδακτικές παρεμβάσεις: συστηματικά “επεισόδια” και ευκαιρίες

Οι διδακτικές παρεμβάσεις είναι δομικό και αναπόσπαστο στοιχείο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Οι εκπαιδευτικοί, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, κάνουν συγκεκριμένες επιλογές και διδακτικές παρεμβάσεις, όταν διαμεσολαβούν ανάμεσα στο σχολικό βιβλίο και τον μαθητή/την μαθήτρια για να κάνουν μάθημα. Αυτό που σας προτείνεται εδώ είναι η οργάνωση συστηματικών παρεμβάσεων με την οπτική του φύλου κατά τη χρήση και αξιοποίηση των σχολικών εγχειριδίων.

Στο πλαίσιο των διδακτικών παρεμβάσεων, οι εκπαιδευτικοί, **χωρίς να παρεκκλίνουν από το ισχύον αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα**, αξιοποιούν, ως αφόρμηση και έναυσμα, στοιχεία που προσφέρονται είτε από το κείμενο είτε από την εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων προκειμένου να αναπτύξουν σχετικές συζητήσεις και προβληματισμό αναφορικά με τις διαφυλικές σχέσεις. Παράλληλα, ενδείκνυται να αναζητούν και να προσκομίζουν για συζήτηση και σχολιασμό πρόσθετο υλικό, το οποίο αντισταθμίζει τις ποικίλες αδυναμίες που παρουσιάζουν τα σχολικά εγχειρίδια σε ό,τι αφορά τη θεματική του φύλου. Το πρόσθετο αυτό υλικό μπορεί να είναι άρθρα από τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, λογοτεχνικά βιβλία, δοκίμια, ιστοσελίδες του διαδικτύου, προβολή ταινιών κτλ.

Ως προς το περιεχόμενο, το πρόσθετο υλικό μπορεί να αναφέρεται είτε σε περιπτώσεις γυναικών που εργάζονται και έχουν καταξιωθεί και διακρίθει σε θέσεις εργασίας που παραδοσιακά ανδροκρατούνται είτε στη συμβολή των γυναικών στην πρόοδο και εξέλιξη της επιστήμης και της τέχνης διαχρονικά. Μπορεί, ακόμη, να αναφέρεται στην ενεργό εμπλοκή και συμμετοχή των γυναικών σε κρίσιμες για το Έθνος ιστορικές περιόδους ή στη σημαντική κοινωνική προσφορά των γυναικών μέσω και διαμέσου του ρόλου τους στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας κτλ.

Κρίνουμε σκόπιμο να επισημάνουμε εδώ ότι οι όποιες παρεμβάσεις δεν τοποθετούνται σε ένα πλαίσιο επίθεσης ή εκδικητικότητας προς το φύλο των προνομίων, δηλαδή το ανδρικό, αλλά σε ένα πλαίσιο ισότιμης και αρμονικής συνύπαρξης ανδρών και γυναικών στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής και δίκαιης προς όλα τα μέλη της κοινωνίας.

Η υλοποίηση διδακτικών παρεμβάσεων και ο εμπλουτισμός της εκπαιδευτικής διαδικασίας με τη θεματική του φύλου στο βαθμό που γίνεται μεθοδικά και συστηματικά έχει πολλές πιθανότητες να συμβάλει:

- στην αποδόμηση και σταδιακά στην αμφισβήτηση και εξάλειψη των αναχρονιστικών και περιοριστικών τόσο για τα αγόρια αλλά ιδιαίτερα για τα κορίτσια κοινωνικών στερεοτύπων των φύλων,

- στη διεύρυνση τόσο της ανδρικής όσο και της γυναικείας ταυτότητας και γενικότερα,

- στην προώθηση των αρχών της ισότητας στις κοινωνικές σχέσεις ανδρών και γυναικών σε όλους τους κοινωνικούς τομείς.

Απαραίτητη, ωστόσο, και αναγκαία συνθήκη για το σχεδιασμό και την υλοποίηση διδακτικών παρεμβάσεων είναι οι εκπαιδευτικοί να διαθέτουν:

- τη δυνατότητα και την ευχέρεια να ανιχνεύουν και να καταγράφουν τα «κρυφά» και φανερά στερεοτυπικά μηνύματα, αποσιωπήσεις κτλ., έτσι όπως εγγράφονται στο κείμενο και την εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων,

- την απαραίτητη υποδομή τόσο σε επίπεδο γνώσεων και πληροφοριών όσο και σε επίπεδο μεθοδολογίας για την αποδόμσή τους προς την κατεύθυνση της προώθησης της ισότητας των φύλων.

Τα παραπάνω, με τη σειρά τους, προϋποθέτουν εκπαιδευτικούς που στο πλαίσιο της βασικής τους εκπαίδευσης και κατάρτισης κυρίως αλλά και στο πλαίσιο επιμόρφωσης έχουν μελετήσει και έχουν αποκτήσει γνώσεις πάνω στη σχετική με τις διαφυλικές σχέσεις θεωρία και έρευνα. Ωστόσο, σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη αναφορικά με την ένταξη στα προγράμματα σπουδών και την προσφορά μαθημάτων σχετικά με τη θεματική του φύλου σε πανεπιστημιακές σχολές κατάρτισης εκπαιδευτικών, προκύπτει ότι η συγκεκριμένη θεματική έχει ενταχθεί και εμφανίζεται στα προγράμματα σπουδών ενός πολύ περιορισμένου αριθμού Σχολών και Τμημάτων, κατ' αποκλειστικότητα θεωρητικής κατεύθυνσης, και μόλις την τελευταία δεκαεπταετία.²

Αν, μάλιστα, λάβουμε υπόψη το μεγάλο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στην απόκτηση του πτυχίου και στο διορισμό των εκπαιδευτικών, είναι πιθανόν ένας μεγάλος αριθμός από τη «γενιά» των εκπαιδευτικών που έχουν παρακολουθήσει μαθήματα στη θεματική του φύλου να μην έχουν διοριστεί μέχρι σήμερα. Έτσι, χωρίς να αποκλείονται οι περιπτώσεις εκπαιδευτικών διορισμένων και εν ενεργεία που είτε στο πλαίσιο της προσωπικής τους προσπάθειας για αυτομόρφωση είτε στο πλαίσιο προγραμμάτων επιμόρφωσης και ευαισθητοποίησης στη θεματική του φύλου, πληρούν και διαθέτουν τις πιο πάνω προϋποθέσεις υλοποίησης διδακτικών παρεμβάσεων, είναι πολύ πιθανόν αυτό να μην ισχύει για την πλειονότητα των εν ενεργεία εκπαιδευτικών.

Οπωσδήποτε, τα «Συμπληρωματικά Φυλλάδια» δε φιλοδοξούν και ούτε είναι εφικτό να καλύψουν τα όποια κενά, δυσκολίες ή/και αντιστάσεις έχουν οι εκπαιδευτικοί σε ό,τι σχετίζεται με την προώθηση της ισότητας των φύλων κατά τη διεκπεραίωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ωστόσο, θέλουμε να πιστεύουμε ότι θα αποτελέσουν ένα εργαλείο αξιοποιήσιμο και χρήσιμο για όσους και όσες από το διδακτικό προσωπικό των ΕΠΑ.Λ. ενδιαφέρονται και θεωρούν σκόπιμο να σχεδιάζουν και να υλοποιούν διδακτικές παρεμβάσεις στη θεματική του φύλου.

Η επιλογή μας για τον «παραδειγματικό» χαρακτήρα των «Συμπληρωματικών Φυλλα-

---

2. Βλ. Ζιώγου, Σ. & Κανέλλου, Α. (2002). «Η μεταβλητή του φύλου στη βασική εκπαίδευση των εκπαιδευτικών» το Β. Δεληγιάννη, Σ. Ζιώγου & Α. Φρόση (επιμ.) (2002) *Φύλο και εκπαιδευτική πραγματικότητα* στην Ελλάδα. Αθήνα, ΚΕΘΙ (υπό έκδοση).

δίων» δεν είναι τυχαία. Έγινε με βάση το γεγονός ότι τα σχολικά εγχειρίδια αντικαθίστανται ή/και αναθεωρούνται συχνά. Έτσι, ο παραδειγματικός χαρακτήρας των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων» παρέχει τη δυνατότητα αξιοποίησης τους για υλοποίηση διδακτικών παρεμβάσεων τόσο με αφορμή τα εγκεκριμένα και χρησιμοποιούμενα σήμερα σχολικά εγχειρίδια όσο και με εκείνα που θα τα αντικαταστήσουν μελλοντικά.

Όπως έχει γίνει κατανοητό από όσα έχουν αναφερθεί μέχρι εδώ, το πρώτο βήμα για την υλοποίηση παρεμβάσεων και τον εμπλουτισμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας με την οπτική του φύλου είναι η ανίχνευση, η καταγραφή και η αξιοποίηση των στερεοτύπων με σκοπό την επανεξέτασή τους, την αποδόμησή τους και την αποδυνάμωσή τους.

Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε τις μεθοδολογικές επιλογές που υιοθετήσαμε στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος για την εκπόνηση των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων». Είναι σαφές ότι η μεθοδολογία ανάλυσης των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου καθώς και η παρουσίαση ενδεικτικών ευρημάτων που παρατίθενται στη συνέχεια μπορούν να αξιοποιηθούν ως ένα παράδειγμα για αντίστοιχες πρωτοβουλίες των εκπαιδευτικών.

1.3. Μεθοδολογία εκπόνησης των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων»

Η παραγωγή του υλικού που προτείνεται στο πλαίσιο του προγράμματος ακολούθησε τις καθιερωμένες διαδικασίες παραγωγής. Αρχικά, δηλαδή, έγινε ο σχεδιασμός και η παραγωγή υλικού σε δοκιμαστική μορφή. Το υλικό αυτό εφαρμόστηκε σε συγκεκριμένες εκπαιδευτικές μονάδες (Ιωάννινα-Θεσσαλονίκη). Τα δεδομένα που προέκυψαν από τη δοκιμαστική εφαρμογή και την εσωτερική αξιολόγηση (προτάσεις-παρατηρήσεις των εκπαιδευτικών) αξιοποιήθηκαν για την οριστική και τελική διαμόρφωση του υλικού που σας έχει δοθεί σε τελική πλέον μορφή.

Η εκπόνηση των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων» είχε, όπως είναι ευνόητο, ως απαραίτητη προϋπόθεση τη μελέτη και ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου.

Στόχος της ανάλυσης ήταν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, να ανιχνευθούν και να καταγραφούν οι στερεοτυπικές αναφορές για τα φύλα, οι αποσιωπήσεις ή/και οι απαξιοτικές αναφορές για τις γυναίκες αλλά και τα εναύσματα, «καλές πρακτικές» προώθησης της ισότητας των φύλων που εμπεριέχονται στα σχολικά εγχειρίδια, προκειμένου οι εκπαιδευτικοί και οι μαθητές/μαθήτριες να ασχοληθούν με τη θεματική του φύλου.

Για την ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων με τον αμέσως παραπάνω στόχο χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της **ανάλυσης περιεχομένου**. Μια μέθοδος που έχει χρησιμοποιηθεί ευρύτατα σε μελέτες σχετικά με το πώς προβάλλονται και τι αποδίδεται στα φύλα μέσα από το περιεχόμενο έντυπου υλικού, όπως σχολικά εγχειρίδια, λογοτεχνικά έργα για παιδιά και ενήλικες, ραδιοτηλεοπτικά προγράμματα, κινηματογραφικά έργα κτλ.

Η μέθοδος ανάλυσης περιεχομένου χρησιμοποιείται με δύο μορφές. Την **ποσοτική**, κατά την οποία η παρουσίαση των δεδομένων γίνεται με αριθμούς και οι ερευνητικές διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα στηρίζονται στην εκατοστιαία συχνότητα, με την οποία τα διάφορα νοήματα, θέματα, πρόσωπα ή μηνύματα απαντούν στο αναλυόμενο υλικό. Την **ποιοτική**, κατά την οποία βαρύνουσα σημασία έχει κυρίως η αναζήτηση χαρακτηριστικών για το υπό έρευνα θέμα μηνυμάτων και όχι τόσο η συχνότητα εμφάνισής τους. Στην ποιοτική εκδοχή της ανάλυσης περιεχομένου οι ερευνητικές διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα παρουσιάζονται με ποιοτικούς όρους ή εκφράσεις, όπως π.χ. «κυρίως», «συνήθως», «σπάνια» κτλ.

Οι δύο μορφές της ανάλυσης περιεχομένου δεν είναι αλληλοαποκλειόμενες. Είναι, δηλαδή, θεμιτό και συνηθίζεται να χρησιμοποιούνται και οι δύο μορφές στο πλαίσιο μιας έρευνας. Έτσι, στο πλαίσιο της ανάλυσης των σχολικών εγχειριδίων για τις ανάγκες εκπόνησης των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων» χρησιμοποιήσαμε και τις δύο εκδοχές. Άσχετα από τη μορφή, ποσοτική ή/και ποιοτική, της ανάλυσης περιεχομένου που χρησιμοποιείται για τη μελέτη ενός υλικού, οι Berelson¹ και Holsti² υποστηρίζουν ότι η ορθή, αποτελεσματική και η κατά το δυνατόν αντικειμενικότερη, εγκυρότερη και πιο αξιόπιστη εφαρμογή της ανάλυσης περιεχομένου απαιτεί και προϋποθέτει τα εξής:

- σαφή και επακριβή προσδιορισμό του σκοπού ανάλυσης του υλικού,
- κατασκευή ενός λειτουργικού και γόνιμου συστήματος κατηγοριών ανάλυσης, κατηγορίες δηλαδή οι οποίες να επιτρέπουν την ταξινόμηση όλων των στοιχείων που υπάρχουν στο υπό ανάλυση υλικό και που είναι σημαντικά για τους σκοπούς της εκάστοτε διερεύνησης,

- προσδιορισμό της μονάδας ταξινόμησης και της μονάδας συμφραζομένων.

Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε το σύστημα κατηγοριών ανάλυσης που διαμορφώσαμε και χρησιμοποιήσαμε, καθώς και τις μονάδες ταξινόμησης και συμφραζομένων που ορίσαμε κατά την ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου. Το σύστημα αυτό μπορεί να αξιοποιηθεί, με τις δικές σας προσαρμογές, κατά περίπτωση, ως μεθοδολογικό «παράδειγμα» για την ανάλυση του διδακτέου υλικού που κάθε φορά χρησιμοποιείται.

1.3.1. Σύστημα κατηγοριών ανάλυσης

Το σύστημα κατηγοριών ανάλυσης που διαμορφώσαμε και χρησιμοποιήσαμε ακολουθεί και υιοθετεί, με ελάχιστες παραλλαγές και παρεκκλίσεις, το σύστημα κατηγοριών ανάλυσης που έχει χρησιμοποιηθεί στην ήδη διεξαχθείσα και υπάρχουσα σχετική έρευνα στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες. Όπως ήδη αναφέρθηκε, χρησιμοποιήσαμε και τις δύο μορφές ανάλυσης περιεχομένου, την ποσοτική και την ποιοτική.

Η **ποσοτική** εκδοχή χρησιμοποιείται για να διερευνήσουμε την κατά φύλο σύνθεση των ομάδων εκπόνησης των εγχειριδίων όπως και τις διαφοροποιήσεις με βάση το φύλο ως προς τα ακόλουθα ζητήματα:

Τη συχνότητα με την οποία:

- οι άνδρες και οι γυναίκες είναι τα κύρια πρόσωπα στα κείμενα, αλλά και στην εικονογράφηση που τα πλαισιώνει,

- έργα ανδρών και γυναικών καλλιτεχνών (ζωγράφων ή γλυπτών) επιλέγονται για την εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων,

- κείμενα ανδρών και γυναικών λογοτεχνών, επιστημόνων, δοκιμογράφων κτλ. έχουν ανθολογηθεί και εμπεριέχονται στα σχολικά εγχειρίδια,

- γίνονται αναφορές σε επώνυμους άνδρες και επώνυμες γυναίκες από το χώρο των επιστημών, της τέχνης, της πολιτικής κτλ.

-
1. Berelson B., *Content analysis in communication research*, Hafner Publishing Company, New York, 1971 (1η έκδοση 1952).
  2. Holsti O.R., *Content analysis for the social studies and humanities*, Addison-Wesley Publishing Co., Philadelphia, 1969.

Όπως είναι ευνόητο, για την αποτύπωση των ποσοτικών διαφοροποιήσεων με βάση το φύλο ως προς τους συγκεκριμένους δείκτες δε χρησιμοποιούνται κατηγορίες ανάλυσης, αλλά απλή καταμέτρηση.

Η **ποιοτική** εκδοχή χρησιμοποιείται για την αποτύπωση και καταγραφή της διαφοροποίησης των φύλων, σύμφωνα με τα παραδοσιακά κοινωνικά πρότυπα αλλά και τις καλές πρακτικές που εμπιέρονται στο κείμενο και την εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων. Για την ποιοτική εκδοχή της ανάλυσης περιεχομένου οι κατηγορίες που συνήθως διαμορφώνονται και χρησιμοποιούνται είναι οι ακόλουθες:

1. Τα φύλα στην ιδιωτική/προσωπική ζωή

Στην κατηγορία αυτή ταξινομούνται αναφορές σχετικά με τον καταμερισμό ρόλων και την κατανομή εξουσίας στο χώρο της οικογένειας με βάση το φύλο. Δηλαδή άνδρες ή γυναίκες είναι κυρίως τα πρόσωπα που προβάλλονται: α) να ασχολείται με τις δουλειές του νοικοκυριού, την ανατροφή των παιδιών και γενικότερα τη φροντίδα των μελών της οικογένειας, β) να έχει δικαιώματα λήψης απόφασης και επιβολής τιμωριών, γ) να έχει δικαιώματα και ελευθερίες σε ό,τι αφορά και σχετίζεται με την προσωπική ζωή, όπως εκδήλωση ερωτικής διάθεσης, επιλογή συζύγου, συζυγική απιστία κτλ.

2. Τα φύλα στη δημόσια κοινωνική ζωή

Στην κατηγορία αυτή ταξινομούνται αναφορές σχετικά με την εμπλοκή και τη συμμετοχή των ανδρών και των γυναικών στο ιστορικό, πολιτικό, κοινωνικοπολιτιστικό και οικονομικό γίγνεσθαι. Αναλυτικότερα, ταξινομούνται αναφορές σχετικά με την παρουσία των ανδρών και των γυναικών σε θέσεις εξουσίας (βασιλιάς/βασιλίσα, γένης, υπουργός, Επίτροπος Ε.Ε. κτλ.), την εμπλοκή τους σε εμπόλεμες καταστάσεις, τη συμβολή τους στις τέχνες, τις επιστήμες, την οικονομία, μέσω του επαγγέλματος που προβάλλονται να ασκούν, και, τέλος, τη συμμετοχή των φύλων σε θρησκευτικές τελετές, θυσίες και προσευχές στους/στις θεούς/ες κτλ.

3. Αναπαραστάσεις των φύλων

Στην κατηγορία αυτή ταξινομούνται τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας που αποδίδονται, θεωρούνται αποδεκτά ή/και εκδηλώνονται από άνδρες και γυναίκες π.χ. στοργικότητα, εξυπνάδα, γενναιότητα, σύνεση, θάρρος κτλ. Στην ίδια κατηγορία ταξινομούνται οι συναισθηματικές καταστάσεις που τα διάφορα πρόσωπα των κειμένων των κειμένων προβάλλονται να βιώνουν καθώς και οι τρόποι εξωτερικεύσής τους.

4. Τα φύλα στο γραπτό λόγο των εγχειριδίων

Στην κατηγορία αυτή ταξινομούνται περιπτώσεις χρήσης του λόγου στα κείμενα των σχολικών εγχειριδίων με τρόπους που συντηρούν και αναπαράγουν τις λεκτικές πρακτικές διάκρισης σε βάρος του γυναικείου φύλου ή την υφιστάμενη κοινωνική ιεραρχία των φύλων. Έτσι, στην κατηγορία αυτή ταξινομούνται οι περιπτώσεις όπου γίνεται χρήση:

- ουσιαστικών, άρθρων, επιθέτων, αντωνυμιών αρσενικού γένους για να δηλώσουν και τα δύο γένη π.χ. «όλοι οι μαθητές». (Γενικευτική χρήση του αρσενικού),

- ουδέτερων νοηματικά λέξεων με σημασία αρσενικού, όπως π.χ. η χρήση των λέξεων: “άνθρωπος”, “παιδί”, για να δηλώσουν άνδρα και αγόρι αντίστοιχα, π.χ. «οι άνθρωποι από αρχαιοτάτων χρόνων», «τα παιδιά έπαιζαν ποδόσφαιρο»,
- υποκοριστικών ως δηλωτικών αδυναμίας, π.χ. «γυναϊκούλα» ή πολύ δύσκολων συνθηκών ζωής «η καμμένη η γριούλα».

5. Υποτίμηση ή/και απαξίωση του γυναικείου φύλου

Στην κατηγορία αυτή κατατάσσονται αναφορές που ρητά και απερίφραστα απαξιώνουν τις γυναίκες, π.χ. «έχει έναν τρόπο να ξεγλιστράει και να μην προδίδει την τύφλα της».

6. Καλές Πρακτικές

Στην κατηγορία αυτή ταξινομούνται περιπτώσεις που διαφοροποιούνται από τον παραδοσιακό στερεοτυπικό τρόπο παρουσίασης των ανδρών και των γυναικών και που συμβάλλουν γενικά στην προώθηση της ισότητας των φύλων.

Συγκεκριμένα ταξινομούνται περιπτώσεις:

- γυναικών σε θέση εξουσίας όπως και σε μη παραδοσιακά για το φύλο τους επαγγέλματα,

- γυναικών επώνυμων στο χώρο της επιστήμης, της τέχνης και της πολιτικής,
- προτάσεων προς το διδακτικό προσωπικό για ανάπτυξη συζήτησης και προβληματισμού στην τάξη ή για ανάθεση εργασιών στους μαθητές/στις μαθήτριες σχετικά με τις διαφυλικές σχέσεις.

Το σύστημα κατηγοριών ανάλυσης που παραθέσαμε παραπάνω είναι δυνατό, με τις ανάλογες προσαρμογές, να χρησιμοποιείται τόσο από τους διδάσκοντες και τις διδάσκουσες για την οργάνωση και την υλοποίηση της εκπαιδευτικής τους παρέμβασης όσο και από τους μαθητές/τις μαθήτριες στο πλαίσιο εργασιών (projects) που είναι δυνατό να τους ανατεθούν. Έτσι, εξασφαλίζεται η ενεργή συμμετοχή τους στην ανίχνευση και την καταγραφή των κυριάρχων στερεοτυπικών αντιλήψεων. Κι αυτό είναι το πρώτο βήμα που ανοίγει το πεδίο της αποδόμησης, της αμφισβήτησης, της κριτικής και της εναλλακτικής πρότασης που να εμπεριέχει την οπτική της ισότητας των φύλων.

1.3.2. Μονάδα ταξινόμησης και μονάδα συμφραζομένων

Η μονάδα ταξινόμησης, σύμφωνα με τους Berelson¹ και Holsti², ορίζεται ως το μικρότερο τμήμα του υπό ανάλυση ερευνητικού υλικού που καταχωρείται σε μια από τις κατηγορίες ανάλυσης και μπορεί να είναι η λέξη, η φράση, το θέμα, το πρόσωπο κτλ. Η ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου, με στόχο την αποτύπωση του τρόπου που παρουσιάζονται οι άνδρες και οι γυναίκες, επιβάλλει ως μονάδα ταξινόμησης **το πρόσωπο σε σχέση με το φύλο του**.

Η μονάδα συμφραζομένων ορίζεται ως εκείνο το τμήμα του υπό ανάλυση ερευνητικού υλικού το οποίο βοηθά και διευκολύνει την καταχώρηση της μονάδας ταξινόμησης στις διάφορες κατηγορίες. Ως μονάδα συμφραζομένων ορίστηκε η **νοηματική ενότητα**, που άλλοτε ήταν μια πρόταση και άλλοτε μία ή περισσότερες παράγραφοι.

1. Berelson B., (1971), ο.π.

2. Holsti O.R., (1969), ο.π.

1.3.3. Το δείγμα των σχολικών εγχειριδίων

Τα σχολικά εγχειρίδια που αναλύθηκαν σύμφωνα με το παραπάνω σύστημα κατηγοριών, τη μονάδα ταξινόμησης και τη μονάδα συμφραζομένων, είναι τα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών και της Ιστορίας των τάξεων στις οποίες, σύμφωνα με το ισχύον αναλυτικό πρόγραμμα των ΕΠΑ.Λ., προβλέπεται η διδασκαλία των αντίστοιχων μαθημάτων. Συγκεκριμένα, αναλύθηκαν τα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών της Α' και Β' τάξης του 1^{ου} Κύκλου και του 2^{ου} Κύκλου των ΕΠΑ.Λ. Για την Ιστορία αναλύθηκαν τα εγχειρίδια Αρχαία και Μεσαιωνική Ιστορία (Α' Τάξη, 1^{ου} Κύκλου) και Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου από το 1453 μ.Χ. έως σήμερα (Β' Τάξη 1^{ου} Κύκλου). Τα εγχειρίδια που αναλύθηκαν ήταν αυτά που είχαν εγκριθεί για χρήση στα ΕΠΑ.Λ. μέχρι και τη σχολική χρονιά 2005-06.

Κρίνουμε σκόπιμο να επισημάνουμε εδώ ότι κατά τη διάρκεια της εκπόνησης των «Συμπληρωματικών Φυλλαδίων» για την πιλοτική φάση του έργου, στα πρώην ΤΕΕ, στο πλαίσιο των θεωρητικών μαθημάτων, χρησιμοποιούνταν εγχειρίδια τα οποία αποσύρθηκαν από τη σχολική χρονιά 2006-07, οπότε έγινε και μετονομασία των ΤΕΕ σε ΕΠΑ.Λ. Δεν έχουν συγγραφεί νέα εγχειρίδια θεωρητικών μαθημάτων για τα ΕΠΑ.Λ. Χρησιμοποιούνται τα εγχειρίδια του Γενικού Λυκείου. Με δεδομένο ότι το βιβλίο «Συμπληρωματικά Φυλλάδια» **έχει παραδειγματικό χαρακτήρα**, ότι οι περισσότεροι και οι περισσότερες εκπαιδευτικοί που διδάσκουν στα ΕΠΑ.Λ. γνωρίζουν και έχουν ήδη διδάξει τα εγχειρίδια που αποσύρθηκαν, και, τέλος, ότι στο CD-ROM και στην Ιστοσελίδα του Προγράμματος προσφέρεται ηλεκτρονικά το «Συμπληρωματικό Φυλλάδιο» θεωρητικών μαθημάτων για το Γενικό Λύκειο, θεωρήσαμε σκόπιμο, κατά τη βελτίωση του υλικού για τη διευρυμένη εφαρμογή του Έργου, να μην αντικαταστήσουμε τα παραδείγματα που παραθέτουμε για το «Συμπληρωματικό Φυλλάδιο» των ΕΠΑ.Λ. Έτσι, οι εκπαιδευτικοί των ΕΠΑ.Λ. θα έχουν τη δυνατότητα να διαβάσουν τα σχετικά με την ανάλυση των εγχειριδίων που αποσύρθηκαν, όπως και να διαβάσουν ή/και να εκτυπώσουν το «Συμπληρωματικό Φυλλάδιο» θεωρητικών μαθημάτων για το Γενικό Λύκειο από το CD-ROM και την Ιστοσελίδα του Προγράμματος, το οποίο εμπεριέχει παραδείγματα για τα εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται σήμερα στα ΕΠΑ.Λ.

ΕΝΟΤΗΤΑ 2

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Στην ενότητα αυτή θα παρουσιάσουμε ενδεικτικά μέρος των ευρημάτων που προέκυψαν από την ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου. Οπωσδήποτε, μια λεπτομερής και αναλυτική παρουσίαση των ευρημάτων θα ήταν ενδιαφέρουσα. Ωστόσο, αυτό δεν ήταν δυνατό να γίνει στο πλαίσιο του συγκεκριμένου Έργου, δεδομένου ότι στόχος του δεν ήταν η ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου και η διεξοδική παρουσίαση των ευρημάτων της ανάλυσης αλλά η κατασκευή ενός εργαλείου που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για το σκοπό αυτό. Έτσι, τα ενδεικτικά ευρήματα που παραθέτουμε σε συνδυασμό με το σύστημα κατηγοριών ανάλυσης, που διαμορφώσαμε και περιγράψαμε παραπάνω, είναι δυνατόν, όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω, να αποτελέσουν ένα εργαλείο ή παράδειγμα για το διδακτικό προσωπικό προκειμένου να αναζητή-

σει και να επισημάνει περαιτέρω στοιχεία σχετικά με τα φύλα στα σχολικά εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται σήμερα, όπως και σε εκείνα που θα τα αντικαταστήσουν μελλοντικά.

Αρχικά, παρουσιάζονται τα ευρήματα που προέκυψαν από την ποσοτική ανάλυση των εγχειριδίων με βάση τους δείκτες-ζητήματα που παραθέσαμε στην προηγούμενη ενότητα 1.3.1. Θα ακολουθήσουν τα ευρήματα της ποιοτικής ανάλυσης.

Προτού παρουσιάσουμε τα ευρήματα, θεωρούμε σκόπιμο να επισημάνουμε εδώ ότι πρόθεσή μας δεν είναι να κρίνουμε το περιεχόμενο των εγχειριδίων από την άποψη της επιλογής των ζητημάτων που αναπτύσσονται, την εγκυρότητα και τη σφαιρικότητα της ανάπτυξής τους και πολύ περισσότερο τις επιστημονικές γνώσεις των συντελεστών της εκπόνησής τους. Τα ευρήματα αφορούν αποκλειστικά και μόνο τη θεματική του φύλου, είναι ενδεικτικά και, όπως έχει επανειλημμένα αναφερθεί παραπάνω, μπορούν να αξιοποιηθούν ως αφετηρία και ως έναυσμα συζητήσεων και ανάπτυξης ενός γόνιμου προβληματισμού σχετικά με τα φύλα κατά την εκπαιδευτική διαδικασία.

2.1. Ποσοτική ανάλυση

Με εξαίρεση την κατά φύλο σύνθεση των ομάδων εκπόνησης των εγχειριδίων στις οποίες οι γυναίκες υπερέχουν αριθμητικά των ανδρών, η ποσοτική ανάλυση με βάση τους υπόλοιπους δείκτες που προσδιορίσαμε αναδεικνύει την αριθμητική κυριαρχία και υπεροχή του ανδρικού φύλου στο περιεχόμενο των εγχειριδίων που αναλύθηκαν.

2.1.1. Η κατά φύλο σύνθεση των ομάδων εκπόνησης των εγχειριδίων

Η συμμετοχή των ανδρών και των γυναικών στις ομάδες εκπόνησης των εγχειριδίων, η ιδιότητα με την οποία συμμετείχαν όπως και η επαγγελματική τους ταυτότητα, έτσι όπως αναγράφονται στο οπισθόφυλλο της πρώτης σελίδας των εγχειριδίων, αποτελεί, κατά την προσωπική μας εκτίμηση, μια σημαντική παράμετρο κατά τη μελέτη και ανάλυση των εγχειριδίων από την οπτική του φύλου. Η σημασία της έγκειται στο γεγονός ότι αναδεικνύει το βαθμό συμμετοχής των ανδρών και των γυναικών στην επιλογή και τη σύνταξη της επίσημης σχολικής γνώσης. Πέρα, ωστόσο, από τη διάσταση του φύλου, η ομάδα εκπόνησης του κάθε εγχειριδίου αποτελεί ένα βασικό στοιχείο για την ταυτότητά του, το οποίο οι εκπαιδευτικοί ενδείκνυται να κατευθύνουν τους μαθητές και τις μαθήτριες να προσέχουν. Σε ό,τι αφορά τα εγχειρίδια που αναλύσαμε, η κατά φύλο σύνθεση των ομάδων εκπόνησης, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα, διαπιστώθηκε ότι ευνοεί αριθμητικά το γυναικείο φύλο.

	N.E. A' / 1 ^{ου} Κ.*	N.E. B' / 1 ^{ου} Κ.**	N.E. A' / 2 ^{ου} Κ.***	Ιστορία A' / 1 ^{ου} Κ. ³	Ιστορία B' / 1 ^{ου} Κ. ⁴	Σύνολο
Άνδρες	3	4	4	5	6	22
Γυναίκες	7	7	9	4	5	32

* Νέα Ελληνικά Α' τάξης 1ου Κύκλου.

** Νέα Ελληνικά Β' τάξης 1ου Κύκλου.

*** Νέα Ελληνικά 2ου Κύκλου.

3. Ιστορία Α' τάξης 1ου κύκλου (Αρχαία και Μεσαιωνική).

4. Ιστορία Β' τάξης 1ου κύκλου (του Νεώτερου και Σύγχρονου Κόσμου).

2.1.2. Άνδρες και γυναίκες ως πρωταγωνιστές/πρωταγωνίστριες

Η συχνότητα με την οποία τα δύο φύλα αποτελούν τα κύρια πρόσωπα ελέγχθηκε κυρίως στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών. Ένας από τους πιο βασικούς δείκτες που χρησιμοποιείται συνήθως κατά την καταμέτρηση των κειμένων που έχουν ως κεντρικά πρόσωπα άνδρες ή γυναίκες είναι τα ονόματα ή το γένος του ουσιαστικού που αναγράφεται στον τίτλο τους, π.χ. «Η Λωξάντρα» (Ν.Ε. 2^{ου} Κ., σ. 88), «Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ Πασά» (Ν.Ε. Β΄ 1^{ου} Κ., σ. 83), «Ο δίκαιος δικαστής» (Ν.Ε. 2^{ου} Κ., σ.72).

Με βάση αυτόν το δείκτη, αλλά και γενικά το περιεχόμενο των κειμένων, διαπιστώθηκε μια σαφής αριθμητική υπεροχή των ανδρών έναντι των γυναικών. Έτσι, τα περισσότερα κείμενα αναφέρονται σε δυσκολίες ζωής, παθήματα, γενναίες πράξεις των ανδρών κτλ. Συγκεκριμένα:

- **Νέα Ελληνικά Α΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου**

Από τα κεντρικά πρόσωπα 16 είναι άνδρες και μόλις 7 γυναίκες.

- **Νέα Ελληνικά Β΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου**

Από τα κεντρικά πρόσωπα 11 είναι άνδρες και μόλις 4 γυναίκες.

- **Νέα Ελληνικά 2^{ου} Κύκλου**

Από τα κεντρικά πρόσωπα 9 είναι άνδρες και 5 γυναίκες.

2.1.3. Ανθολογούμενοι/ανθολογούμενες συγγραφείς

Οι λογοτέχνες, Έλληνες και αλλοδαποί, που ανθολογούνται στα βασικά κείμενα των εγχειριδίων όπως και στα παραθέματα ή παράλληλα κείμενα, είναι κυρίως άνδρες. Το ίδιο ισχύει για τους/τις αρθρογράφους, δημοσιογράφους, δοκιμογράφους ή επιστήμονες, που με κείμενά τους στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, εκφράζουν τις απόψεις και τις θέσεις τους για διάφορα ζητήματα της επικαιρότητας, για αλλαγές που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα συγκριτικά με παλαιότερες εποχές κ.ά. Συγκεκριμένα, στα:

- **Νέα Ελληνικά Α΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου**

Ανθολογούνται 18 άνδρες, ενώ μόλις 6 γυναίκες.

- **Νέα Ελληνικά Β΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου**

Ανθολογούνται 21 άνδρες, ενώ μόλις 4 γυναίκες.

- **Νέα Ελληνικά 2^{ου} Κύκλου**

Ανθολογούνται 40 άνδρες, ενώ μόλις 7 γυναίκες.

2.1.4 Εικονογράφηση

Η εικονογράφηση των εγχειριδίων είναι συναφής με το θέμα του κειμένου που πλαισιώνει και γίνεται είτε με έργα, πίνακες, γλυπτά ανώνυμων ή επώνυμων καλλιτεχνών είτε με σκίτσα ή φωτογραφίες κτλ. Η εικονογράφηση και γενικά η καλλιτεχνική επιμέλεια των εγχειριδίων είναι ένα σημαντικό ζήτημα, ιδιαίτερα μάλιστα στη σύγχρονη ιστορικο-κοινωνική περίοδο που χαρακτηρίζεται ως εποχή της εικόνας. Επηρεάζει το ενδιαφέρον των μαθητών και των μαθητριών για το περιεχόμενο του εγχειριδίου, δεδομένου ότι το καθιστά πιο ελκυστικό και κυρίως συμβάλλει στην αισθητική καλλιέργεια και στην επαφή τους με την τέχνη. Ακόμη, μεταβιβάζει μηνύματα που έμμεσα αλλά αποτελεσματικά επηρεάζουν τις αναπαραστάσεις και τις απόψεις των μαθητών και των μαθητριών για

την κοινωνική πραγματικότητα. Παρά την ευρύτητα αναγνωρισμένη καλλιτεχνική αξία των έργων τέχνης, πινάκων, γλυπτών, φωτογραφιών κτλ. που έχουν επιλεγεί για την εικονογράφηση των εγχειριδίων που αναλύσαμε, σε ό,τι αφορά τη θεματική του φύλου, διαπιστώνεται ότι:

- έχουν επιλεγεί και εμπεριέχονται σχεδόν αποκλειστικά έργα επώνυμων ανδρών καλλιτεχνών, Ελλήνων και αλλοδαπών,

- τα εικονιζόμενα πρόσωπα στους πίνακες, στα αγάλματα, στα σκίτσα κτλ. είναι στη συντριπτική πλειονότητα άνδρες. Αυτό, ως ένα μεγάλο βαθμό, είναι αναμενόμενο επακόλουθο της αμέσως προηγούμενης διαπίστωσης, δεδομένου ότι η εικονογράφηση προβάλλει συνήθως το κεντρικό πρόσωπο του κειμένου που συνοδεύει, και

- οι γυναίκες και οι άνδρες απεικονίζονται, όπως θα δούμε διεξοδικότερα στην ποιοτική ανάλυση, σε παραδοσιακά συμβατές για το φύλο τους δραστηριότητες, π.χ. γυναίκες που μακιγιούνται, άνδρες που εκφωνούν δημόσια λόγους κτλ.

- Νέα Ελληνικά Α΄ τάξης 1^{ου} Κύκλου ΕΠΑ.Λ.

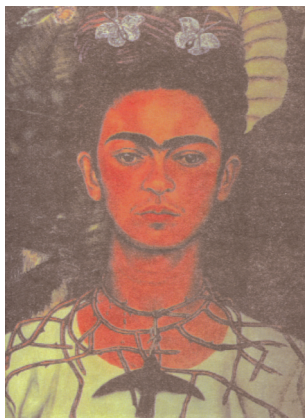
Η εικονογράφηση έχει γίνει με έργα κατ' αποκλειστικότητα ανδρών καλλιτεχνών. Έτσι, εμπεριέχονται έργα 15 ανδρών ζωγράφων αλλά καμίας γυναίκας. Επιπλέον, στην εικονογράφηση κυριαρχούν οι ανδρικές μορφές. Συγκεκριμένα, απεικονίζονται 18 άνδρες και 7 γυναίκες, ενώ σε 14 έργα απεικονίζονται ανδρικές και γυναικείες μορφές μαζί.

- Νέα Ελληνικά Β΄ τάξης 1^{ου} Κύκλου ΕΠΑ.Λ.

Η εικονογράφηση έχει γίνει με έργα 24 ανδρών και 1 γυναίκας, της Θεοδώρας-Ήρας Ποταμιάνου (κολλάζ, σ. 180). Οι ανδρικές μορφές κυριαρχούν και εδώ (28 άνδρες και 11 γυναίκες, ενώ σε 13 έργα απεικονίζονται ανδρικές και γυναικείες μορφές μαζί).

- Νέα Ελληνικά 2^{ου} Κύκλου ΕΠΑ.Λ.

Η εικονογράφηση έχει γίνει με έργα 43 ανδρών και 2 γυναικών (Όπου Ζούνη, σ. 83 και Frida Kahlo, σ. 146). Οι ανδρικές μορφές κυριαρχούν πάντα (38 έναντι 25 γυναικείων, 18 απεικονίσεις με άνδρες και γυναίκες μαζί).

N.E. Α΄ Τάξη 1ου Κ., σ. 143.

2.1.5. Επώνυμα πρόσωπα

Τα επώνυμα πρόσωπα, που αναφέρονται είτε απλά ως ονόματα (π.χ. «κατά τον Κριαρά», Ν.Ε. Β΄ 1^{ου}Κ., σ. 40) είτε στις εφευρέσεις, στο έργο τους και γενικά στην προσφορά τους στην ανθρωπότητα γίνονται αναφορές, είναι κυρίως άνδρες.

Ενδεικτικά παραδείγματα

- Νέα Ελληνικά Α΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου

Γκάρι Κασπάρφ, Νόαμ Τσόμσκι (σ. 69), G. Geronetti (σ. 104) κ.ά.

- Νέα Ελληνικά Β΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου

Κριαράς (σ. 40), Μ. Χατζιδάκις (σ. 111), Δημήτρης Χορν (σ. 120).

- Νέα Ελληνικά 2^{ου} Κύκλου

Αϊνστάιν (σ. 12), Αλεξάντερ Γκράχαμ Μπελ (σ. 25)

Βασίλι Λεόντιεφ- Νομπελίστας Οικονομολόγος (σ. 29)

Ρίτσαρντ Τρέβιθικ και Γουίλιαμ Χέντλι (σ. 116)

Ρήγας, Κοραΐς, Σολωμός, Δραγούμης, Ψυχάρης (σ. 158)

Σέλλεϋ- εμπνευστής του Αλφρέδου Νομπέλ και Αλφρέδος Νομπέλ (σ. 183).

Σχολιασμός

Η κατά φύλο καταγραφή και καταμέτρηση των βασικών και κύριων προσώπων των κειμένων και της εικονογράφησης, των συγγραφέων των κειμένων -βασικών, παράλληλων και παραθεμάτων- των καλλιτεχνών έργα των οποίων έχουν επιλεγεί για την εικονογράφηση των εγχειριδίων αναδεικνύει σαφέστατα μία αριθμητική κυριαρχία των ανδρών. Έτσι, το μήνυμα που είναι πολύ πιθανό να διαχέεται και να μεταβιβάζεται στους μαθητές και στις μαθήτριες μέσω των συγκεκριμένων εγχειριδίων είναι ότι τα σημαντικά πρόσωπα στην κοινωνία, διαχρονικά αλλά και συγχρονικά, είναι κυρίως άνδρες, καθώς για εκείνους γράφουν και δημιουργούν οι συγγραφείς, δοκιμογράφοι και καλλιτέχνες. Η ανδρική οπτική, επίσης, η ανδρική εμπειρία και θέαση του κόσμου είναι κυρίως αυτά που αποτυπώνονται και μεταβιβάζονται στους μαθητές και στις μαθήτριες των ΕΠΑ.Λ. μέσω του λογοτεχνικού, δοκιμιακού, δημοσιογραφικού και καλλιτεχνικού λόγου. Η διαπίστωση αυτή, σε συνδυασμό με το ότι οι εφευρέτες και οι επιστήμονες που αναφέρονται είναι στη συντριπτική τους πλειονότητα άνδρες, συμβάλλουν στη συντήρηση και αναπαραγωγή της αντίληψης ότι θεμελιωτές αλλά και μοχλός ανάπτυξης του πολιτισμού είναι βασικά οι άνδρες.

Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης

Στο βαθμό που γίνεται αποδεκτό ότι οι παραπάνω ποσοτικές διαφοροποιήσεις με βάση το φύλο στο περιεχόμενο των συγκεκριμένων εγχειριδίων αποτελεί ένα μέσο συντήρησης και αναπαραγωγής της κοινωνικής αντίληψης περί της ανωτερότητας και της σημαντικότητας του ανδρικού φύλου, οι εκπαιδευτικοί ενδείκνυται να επισημαίνουν και να σχολιάζουν στην τάξη όλα ή επιλεκτικά κάποια από τα παραπάνω ζητήματα και κυρίως να κατευθύνουν τους μαθητές και τις μαθήτριες να προβληματίζονται και να αναζητούν τα αίτια. Για παράδειγμα:

- το φύλο των δημιουργών των βασικών λογοτεχνικών και των παράλληλων κειμένων όπως και το φύλο των κεντρικών προσώπων μπορεί να επισημαίνεται με ερωτήσεις του τύπου: Άνδρας ή γυναίκα θα μας μιλήσει σήμερα μέσω του κειμένου; Για άνδρα ή γυναίκα θα μας μιλήσει; Πώς θα σας φαινόταν, αλήθεια, το κείμενο, αν επιχειρήσουμε μια αντιστροφή της θέσης που έχουν οι άνδρες και οι γυναίκες σ' αυτό; Αν, δηλαδή, το ρόλο, τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας, τις αντιδράσεις και τις συμπεριφορές των ανδρών τα αποδώσουμε στις γυναίκες και το αντίστροφο; Γνωρίζετε γυναίκες λογοτέχνες; Έχετε διαβάσει έργα τους; Γιατί άραγε τα περισσότερα από τα κείμενα που ανθολογούνται ανήκουν σε άνδρες λογοτέχνες; κτλ.

- αντίστοιχες και ανάλογες ερωτήσεις μπορεί να γίνονται για την εικονογράφηση των κειμένων σε σχέση με το φύλο των καλλιτεχνών έργα των οποίων εμπεριέχονται στα εγχειρίδια όπως επίσης και σε σχέση με τα επώνυμα πρόσωπα.

- ενδείκνυται να συζητηθεί στην τάξη η περιορισμένη παρουσία των γυναικών στο χώρο της λογοτεχνίας και γενικά της τέχνης σε προγενέστερες εποχές και να γίνει σύγκριση με σύγχρονα δεδομένα. Η εξελικτική πορεία των γυναικών στο συγκεκριμένο χώρο αναδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο των κοινωνικών επικαθορισμών και συμβάλλει στην κατάρριψη του μύθου περί «απουσίας» λογοτεχνικού και καλλιτεχνικού «ταλέντου» και γενικά δημιουργικών δεξιοτήτων από τις γυναίκες.

- είναι δυνατό να γίνει μια σύγκριση των θεματικών με τις οποίες ασχολούνται οι γυναίκες και οι άνδρες λογοτέχνες και να διαπιστωθούν διαφορές και ομοιότητες.

- η αποτύπωση της κατάστασης σε ό,τι αφορά τη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στην εκπόνηση των σχολικών εγχειριδίων, την ανθολόγηση κειμένων, το φύλο των κεντρικών προσώπων κτλ. όπως βέβαια και το ζήτημα των δυσκολιών πρόσβασης των γυναικών στο χώρο της λογοτεχνίας και της ζωγραφικής μέχρι περίπου τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, είναι δυνατό να ανατεθούν ως εργασίες σε ομάδες μαθητών και μαθητριών.

Προτεινόμενο υλικό

- Γαλανάκη, Ρ. (1998). *Ελένη ή ο Κανένας*. Αθήνα, εκδ. Άγρα.⁵

- Από το βιβλίο «*Δοκίμια*» του υλικού ενδείκνυται να αξιοποιηθεί το άρθρο της Ζιγώγου Καραστεργίου, Σ. «Αγωνίστηκα όμως απεγνωσμένα και νίκησα: Η παρουσία των γυναικών εκπαιδευτικών στην ελληνική εκπαίδευση κατά το 19^ο και αρχές του 20^{ου} αιώνα: από την Ευανθία Κάιρη στην Αγγελική Παναγιωτάτου».

Από το CD-ROM του υλικού τα εξής:

- Γεωργιάδου-Κούντουρα, Ε. (1993). «Η γυναίκα στη νεοελληνική ζωγραφική του 19^{ου} αιώνα: εικόνα και δημιουργός» στο *Κενά στην Ιστορία της Τέχνης*, Αθήνα, εκδ. Γκοβόστη (Πρακτικά Συμποσίου), σ.13-25.

- Εφημ. *Καθημερινή* Κυριακή 6/10/1996, ένθετο «*Επτά Ημέρες*», όπου υπάρχει ειδικό αφιέρωμα με θέμα: «Η Γυναίκα στην Τέχνη».

- Riet van der Linden (1993). «Κενά στην Ιστορία της Τέχνης, Γυναίκες καλλιτέχνιδες», στο *Κενά στην Ιστορία της Τέχνης*, Αθήνα, εκδ. Γκοβόστη (Πρακτικά Συμποσίου), σ.49-69.

Στο CD-ROM και στην Ιστοσελίδα του Προγράμματος εμπεριέχεται, ακόμη, έντυπο (σκαναρισμένο) υλικό όπως και ηλεκτρονικές διευθύνσεις για γυναίκες επώνυμες σε

---

5. Λογοτεχνικό έργο που αναφέρεται στις δυσκολίες πρόσβασης των γυναικών στο χώρο της ζωγραφικής κατά τον 19ο αι. μέσα από τη μυθιστορηματική βιογραφία της πρώτης Ελληνίδας ζωγράφου, της Ελένης Μπούκουρα-Αλταμούρα. Απόσπασμα από το συγκεκριμένο μυθιστόρημα εμπεριέχεται στο εγχειρίδιο *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γ΄ Γυμνασίου* με τον τίτλο *Η Μεταμφίεση*, σ.244. Στο ίδιο, επίσης, εγχειρίδιο (σ.50) εμπεριέχεται απόσπασμα από το έργο *Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου* που αναφέρεται στον κοινωνικό αποκλεισμό των γυναικών κατά τον 19ο αι.

διάφορους τομείς των επιστημών, της τέχνης και της πολιτικής, διαχρονικά αλλά και συγχρονικά. Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να εκτυπώνουν και να αξιοποιούν το συγκεκριμένο υλικό στη διδασκαλία.

2.2. Ποιοτική ανάλυση

2.2.1. Τα φύλα στην ιδιωτική/προσωπική ζωή

Οι άνδρες και οι γυναίκες προβάλλονται να έχουν διακριτούς ρόλους και ιεραρχημένες σχέσεις στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες προβάλλονται να είναι τα πρόσωπα που ασχολούνται με τη φροντίδα, την προστασία και γενικότερα με το “ευ ζην” των παιδιών, με τα οποία έχουν μια πολύ οικεία, δυνατή και όμορφη σχέση. Η έγνοια και η φροντίδα τους, μάλιστα, για τα παιδιά δεν περιορίζεται και δε δίνεται απλόχερα μόνο στα δικά τους αλλά και σε παιδιά άλλων, όπως λ.χ. στα παιδιά από τη Σερβία. Με βάση τις σχετικές αναφορές, οι γυναίκες προβάλλονται κυρίως ως μητέρες στοργικές, δοτικές και έτοιμες να θυσιάσουν για τα παιδιά τους.

Παράλληλα, προβάλλονται να φροντίζουν και να νοιάζονται για το σύζυγο, ενώ οι αναφορές για δραστηριότητες των γυναικών αναφορικά με τη λειτουργία του νοικοκυριού, όπως π.χ. μαγείρεμα, καθαριότητα κτλ., είναι ελάχιστες στο περιεχόμενο των εγχειριδίων των Νέων Ελληνικών.

Αντίθετα, στο εγχειρίδιο της Ιστορίας για την Α΄ τάξη του 1^{ου} Κύκλου με τίτλο «Ιστορία Αρχαία και Μεσαιωνική» εμπειριούνται θεματικές ενότητες για την καθημερινή ζωή των ανθρώπων διαχρονικά από την αρχαιότητα μέχρι το Μεσαίωνα. Στις συγκεκριμένες ενότητες, όπως και στα παραθέματα που τις συνοδεύουν, αναφέρεται ότι οι γυναίκες, έγκλειστες σχεδόν στο σπίτι, είτε ασχολούνται οι ίδιες με τις δουλειές του νοικοκυριού και την κατασκευή ειδών ένδυσης είτε επιβλέπουν τις «δούλες» κατά την εκτέλεσή τους.

Από την άλλη μεριά, οι άνδρες δεν προβάλλονται να εμπλέκονται ή να ασχολούνται με τις ρουτίνες του νοικοκυριού ή την ανατροφής και την φροντίδας των παιδιών. Υπάρχει μία μόνο αναφορά όπου ο πατέρας προσφέρει μια πρωτόγνωρη εμπειρία στο γιο του «ο συνταγματάρχης Αουρελιάνο Μπουενδιά, θα θυμόταν εκείνο το μακρινό απόγευμα, που ο πατέρας του τον είχε πάει να γνωρίσει τον πάγο» (Ν.Ε. Α΄ 1^{ου} Κ., σ. 58).

Παρόλο που, συγκριτικά με τις γυναίκες, οι άνδρες προβάλλονται να είναι αποστασιοποιημένοι από τις δουλειές του νοικοκυριού και την ανατροφή των παιδιών, ωστόσο, προβάλλονται να είναι οι προστάτες της οικογένειας και, γενικά, τα σημαντικά και προνομιούχα πρόσωπα. Έτσι, στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών οι άνδρες προβάλλονται ως τα πρόσωπα που έχουν και διαχειρίζονται εξουσία. Αυτό αναδεικνύεται μέσα από περιπτώσεις όπου αναφέρεται ότι παίρνουν αποφάσεις οι οποίες είναι δυνατό να αφορούν είτε το γάμο τους και τις εξόδους με τη σύζυγό τους, είτε το γάμο και τις σχέσεις των παιδιών τους, ιδιαίτερα των κοριτσιών, ή τη διάθεση των οικονομικών της οικογένειας.

Στο εγχειρίδιο «Αρχαία και Μεσαιωνική Ιστορία», στο οποίο, όπως ήδη αναφέρθηκε, υπάρχουν αναφορές στην καθημερινή ζωή, η προνομιακή και κυρίαρχη θέση του ανδρικού φύλου στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας αποτυπώνεται μέσα από αναφορές σύμφωνα με τις οποίες: οι γονείς προτιμούσαν να γεννούν αγόρια, εγκατέλειπαν κυρίως τα κορί-

τσια σε περιπτώσεις που η οικογένεια αντιμετώπιζε προβλήματα επιβίωσης, οι άνδρες σύζυγοι μπορούσαν με μεγαλύτερη ευκολία συγκριτικά με τις γυναίκες να πάρουν διαζύγιο, οι γυναίκες ήταν έγκλειστες στο γυναικωνίτη κτλ.

Σε ό,τι αφορά την προσωπική ερωτική ζωή των ατόμων, οι περιπτώσεις που εντοπίστηκαν είναι σχετικά λίγες. Ωστόσο, σε όλες τις περιπτώσεις οι άνδρες είναι εκείνοι που προβάλλονται να σκέφτονται ή να εκφράζουν ερωτική επιθυμία για τις γυναίκες. Έτσι, ένας 16χρόνος έφηβος αναφέρεται να έχει καταφέρει να πείσει τους γονείς του να κάνει διακοπές με τους φίλους του με κύρια και βασική επιθυμία «να ζήσω κι εγώ αυτό που λέμε ο έρωτας του καλοκαιριού... Ας είναι και Κινέζα! Αρκεί να με αγαπήσει και ας είναι αυτός ο έρωτας μόνο για το καλοκαίρι.» (Ν.Ε. Α' 1^{ου} Κ., σ. 137). Στο ίδιο κείμενο αναφέρεται ότι η «αντροπαρέα» θα έκανε ευπρόσδεκτες «μερικές από τις συμμαθήτρίες μας, αλλά οι γονείς τους είχαν διαφορετική άποψη...» (σ.137). Η συγκεκριμένη περίπτωση, νομίζουμε, αντικατοπτρίζει και ταυτόχρονα συντηρεί την κοινωνική επιτρεπτικότητα εκδήλωσης ερωτικής επιθυμίας από τα αγόρια όπως και τα μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας που έχουν από τους γονείς συγκριτικά με τα κορίτσια.

Ο κ. Χαρίτος, όταν αντικρίζει την περιποιημένη μεσήλικη ιδιοκτήτρια του «Κανάρι Ντορέ», στην αφήγησή του λέει «Όχι πως δείχνει νεότερη, απλώς σε κάνει να προτιμάς τις ώριμες από τα κορίτσια των είκοσι.» (Ν.Ε. 2^{ου} Κ., σ.94).

Ένας ευτραφής άνδρας, και πιθανότατα βαθύπλοτος, στην εικονογράφηση (Ν.Ε. 2^{ου} Κ., σ.101) παρουσιάζεται να έχει στην αγκαλιά του μια καλλιγράμμη, και σε αρκετά προκλητική στάση και θέση, κοπέλα, η οποία έχει τη μορφή χαρτονομίσματος.

Σε μια περιγραφή της συνοικίας της Πλάκας κατά την περίοδο των Αποκριών αναφέρεται ότι: «στα παράθυρα μπουκέτα κοριτσιών δέχονταν γελαστά τα πειράγματα των διαβατών» (Ν.Ε. Α' 1^{ου} Κ., σ.109).

Με βάση τις παραπάνω ομολογουμένως λίγες περιπτώσεις εξωτερίκευσης και δήλωσης ερωτικής σκέψης από το ένα φύλο για το άλλο διαφαίνεται ότι το προνόμιο αυτό το έχουν βασικά οι άνδρες. Το προνόμιο αυτό, σε συνδυασμό με τα προνόμια που οι άνδρες προβάλλονται να έχουν στο χώρο της οικογένειας, όπως διαφαίνεται από τα παραδείγματα που παρατίθενται στη συνέχεια, αποτυπώνει μια έμφυλη διάσταση κατανομής προνομίων και εξουσίας τόσο στο χώρο της οικογένειας όσο και στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο.

Ενδεικτικά παραδείγματα

Καταμερισμός Ρόλων

- Νέα Ελληνικά Β' τάξη 1^{ου} Κύκλου

- «Η πιο γλυκιά λέξη του κόσμου είναι “μαμά”. Η πιο όμορφη μαμά του κόσμου είναι η δική μου!... Με κρατάει απ' το χέρι όταν πηγαίνουμε στον Παιδικό Κήπο.» (σ.21).

- «“Κάτσε να μιλήσουμε σαν μάνες” μου είπε. “Σε καταλαβαίνω εγώ. Όμως θέλω κι εσύ να με νιώσεις. Μη σκέπτεσαι μόνο το δικό σου το παιδί. Σκέψου και το δικό μου... Αν ζούσα, θα ερχόμουνα και θα σ' έπειθα... Μα τώρα, τι μπορώ να κάνω, για να βοηθήσω το παιδί μου;... Μάνα είσαι και με καταλαβαίνεις”» (σ.60). Το απόσπασμα είναι μέρος των όσων η πεθαμένη μάνα ενός αγοριού, το οποίο είναι φορέας AIDS, προβάλλεται μέσα από ένα όνειρο να λέει στη μητέρα της αγαπημένης του και να επικαλείται την ετεροσου-

ναίσθηση και την κατανόησή της ως μητέρας, προκειμένου να βοηθήσει το γιο της. Είναι ένα ενδιαφέρον κείμενο που αποτυπώνει την αγωνία και την ανησυχία δύο μητέρων να την υγεία και τη ζωή των παιδιών τους. Μία ανησυχία που προβάλλεται να είναι ζωντανή ακόμα και μετά το βιολογικό θάνατο της μίας εκ των δύο. Στο ίδιο κείμενο ο πατέρας προβάλλεται να είναι ψύχραιμος «κρατούσε τον έλεγχο των συναισθημάτων του» και, χωρίς να διακατέχεται από φόβο και πανικό, να αντιμετωπίζει ορθολογικά το ζήτημα «Και νομίζω, Ελένη, πως έχει δίκιο!» (σ.59).

Η στάση και οι πρακτικές μιας μητέρας θεραπεύουν αποτελεσματικά την τραυματική εμπειρία που βιώνει ένα αγόρι εξαιτίας της απαράδεκτης συμπεριφοράς της δασκάλας του. «Η μάνα μου κάθε πρωί μου φορούσε τα καλά μου, μου 'βαζε ένα καπέλο και μ' έστελνε στο γειτονικό Σείχ-Σου... Αυτό σαν να με γιάτρευε κάπως.» (σ. 90).

Ο τρόπος αλληλεπίδρασης των μελών μιας οικογένειας με ένα αγόρι από τη Σερβία, το οποίο φιλοξενεί κατά την περίοδο του πρόσφατου πολέμου, προβάλλεται να διαφοροποιείται σε σχέση με το φύλο. Έτσι, αναφέρεται ότι «τις πρώτες μέρες κατουριόταν στον ύπνο του, αλλά τον φοβέρισε η μάνα μου και σταμάτησε... Η νύφη μου είχε μάθει τα πάντα για τον Μπόσκο... Να του δείξει περίσσια αγάπη ή να του συμπεριφερθεί όπως στα παιδιά της. Και στα παιδιά της, ιδίως στο Φώτη, πώς να συμπεριφερθεί εν σχέσει με τον Μπόσκο... ο αδερφός μου... του επέβαλλε να κάνει κι αυτός διάφορες μικροδουλειές...» (σ.94-95).

Στην περίοδο της Γερμανικής κατοχής μια μητέρα, η κυρία Κανέλλω, προβάλλεται να αφηγή την απειλή των γερμανικών όπλων και μισολιπόθυμη να ξεκοβεί από την ομάδα των Ελλήνων για να μαζέψει το τραυματισμένο αγόρι της και παράλληλα να λογομαχεί με έναν Γερμανό που τον χαρακτήρισε κλέφτη «και ξεκολλάει από τη μάζα η κυρία Κανέλλω, προχωράει κατά το Φάνη μας... Οι στρατιώτες ξαναπιάνουν τα όπλα, τα γυρίζουν καταπάνω της, όμως η κυρία Κανέλλω να προχωράει κατά το παιδί μας σαν παντοκράτορας» (σ.146).

Σε δύο αποσπάσματα από τον Όμηρο διαφαίνεται ότι οι γυναίκες ασχολούνται με τον αργαλειό και τη ρόκα, παρά τη βασιλική τους ιδιότητα. Έτσι, αν και δεν αναφέρονται ονόματα, ο Τηλέμαχος λέει στη μητέρα του Πηνελόπη «Μα γύρνα απάνω σπίτι σου και γνοιάσου τις δουλειές σου, τον αργαλειό, τη ρόκα σου... Τα λόγια είν' αντρικία δουλειά...Γιατί είμαι αφέντης μεσ' στο σπίτι μου» (σ.20).

- Νέα Ελληνικά 2^{ου} Κύκλου

- «Δεν τρώει η αδικιωρισμένη, και το παιδί της δεν ταΐζει», συλλογίζοταν η Λωξά-τρα (σ.89).

- Ο δίκαιος δικαστής αποφαίνεται ότι η γυναίκα που διεκδικούν ένας γραμματικός και ένας χωριάτης ανήκει στον πρώτο, εξαιτίας της επιδεξιότητας με την οποία η γυναίκα έπλυσε και γέμισε με μελάνι το μελανοδοχείο. «Να πώς έμαθα για τη γυναίκα. Την κάλεσα το πρωί και της είπα: "Βάλε μελάνι στο μελανοδοχείο μου". Εκείνη πήρε το μελανοδοχείο, το έπλυσε και σβέλτα έβαλε μελάνι. Πάει να πει πως τη δουλειά αυτή την είχε συνηθίσει να την κάνει» (σ. 74).

- «Είναι όλοι ντυμένοι στην τρίχα και δίνω δίκιο στην Αδριανή που επέμενε ν' αλλάξω κοστούμι» (σ. 96).

- Ο Έκτορας αποχαιρώντας την Ανδρομάχη και εκφράζοντας τους φόβους του για

την τύχη της σε περίπτωση που εκείνος χαθεί στο πεδίο της μάχης, της λέει: «Και μπορεί στο Άργος να υφάινεις στον αργαλειό για άλληνη ή και να κουβαλάς νερό από τη Μεσσηίδα ή την Υπέρεια...» (σ. 136).

- «Μια φορά έφυγε όλη κι όλη. Όταν πήγαμε στην Αθήνα, που έκανα εγχείρηση κήλης. Δεν της αρέσει αυτηνής πουθενά αλλού...» (σ. 172-173) απαντά ο σύζυγος εκ μέρους της «σιωπηλής» συζύγου, όταν της απευθύνεται μια σχετική ερώτηση.

Παρόλο που οι παραπάνω αναφορές στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών είναι ίσως οι μοναδικές σχετικά με το ρόλο των γυναικών στο χώρο της οικογένειας, ωστόσο, αντικατοπτρίζουν τις σχετικές κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις. Έτσι, η φροντίδα, η προστασία του παιδιού «απ' όλα τα τρομερά πράματα», η διατροφή και η διαπαιδαγώγησή του είναι ευθύνη της μητέρας ή της γιαγιάς. Ακόμη, οι δουλειές του νοικοκυριού ή η επίβλεψη της εκτέλεσής τους όπως και η φροντίδα και η έγνοια για το σύζυγο αποδίδονται στις γυναίκες, όπως υποδηλώνεται μέσα από την εξοικείωση του καθαρισμού και του γεμίματος του μελανοδοχείου, την έγνοια για το ντύσιμο του συζύγου και τη συμπαράσταση σε περίπτωση προβλημάτων υγείας του.

- Ιστορία Αρχαία και Μεσαιωνική

- «Στην καθημερινή ζωή η γυναίκα είχε την ευθύνη του σπιτιού. Πολλές φτωχές γυναίκες των πόλεων αναγκάζονταν να εργάζονται σε διάφορες εργασίες έξω από το σπίτι ή και στα σπίτια των πλουσίων. Στα ανώτερα στρώματα οι οικοδέσποινες επέβλεπαν όσες εργάζονταν στο σπίτι τους, ενώ και οι ίδιες ήξεραν να γνέθουν, να υφάινουν και να κεντούν, όπως οι γυναίκες του λαού.» (σ.218).

Ανάλογες αναφορές υπάρχουν στις σελίδες 19 και 83 για την αρχαιότητα, στη σελίδα 115 για τη Ρωμαϊκή περίοδο και στη σελίδα 172 για το Βυζάντιο.

Κατανομή εξουσίας

Σε ό,τι αφορά στην κατανομή εξουσίας και γενικά τη δυναμική των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, η κυρίαρχη θέση του άνδρα συζύγου και πατέρα και γενικότερα η προνομιακή θέση των ανδρών αποτυπώνεται στα αμέσως παρακάτω παραδείγματα:

- Νέα Ελληνικά Α' τάξη 1^{ου} Κύκλου

- «Είχε και μίαν κόρη της παντριγιάς, την έλεγαν Τερψιχόρη...πολλοί τη ζητούσαν, μα δεν ήθελε να την παντρεύει. “Τέτοιες ατιμίες” έλεγε “δε θέλω εγώ στο σπίτι μου”» (σ.18).

- «Κι έτσι αντάλλαξε το μουλάρι του και ένα κοπάδι κατσίκια με τις δύο μαγνητικές πλάκες. Η Ούρσουλα Ιγουάραν, η γυναίκα του, που βασιζόταν σ' εκείνα τα ζώα για να καλυτερέψει το πενιχρό εισόδημα του νοικοκυριού τους, δεν κατάφερε να τον αποτρέψει... Η Ούρσουλα έκλαψε από την ανησυχία της. Τα λεφτά αυτά ήταν από ένα μπαουλάκι με χρυσά νομίσματα που είχε μαζέψει ο πατέρας της σε μια ζωή όλο στερήσεις κι εκείνη να είχε θάψει κάτω απ' το κρεβάτι ελπίζοντας πως θα βρεθεί η κατάλληλη ευκαιρία για να τα επενδύσει. Ο Χοσέ Αρκάδιο Μπουενδία δεν προσπάθησε ούτε καν να την παρηγορήσει, απορροφημένος ολοκληρωτικά απ' τα τακτικά του πειράματα με την αυταπάρηση επιστήμονα...» (σ.59-61).

- Νέα Ελληνικά Β΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου

- «Η Μουμπαντέ κάποτε θα ήταν όμορφη γυναίκα. Ο Αχμέτ τη βρήκε ξεστρατισμένη... την πήρε γυναίκα του, την έφερε στο Ασκληπιείο. Του αφιερώθηκε γιατί τη γλίτωσε, έγινε σκλάβά του» (σ.80).

- Νέα Ελληνικά 2^{ου} Κύκλου

- «Μ' έφερες εδώ για δουλειά;» με ρωτάει η Αδριανή. «Όχι, σ' έφερα γιατί ήθελα να βγούμε. Βέβαια μπορούσαμε να πάμε κάπου αλλού, αλλά σκέφτηκα να 'ρθούμε δω, γιατί θέλω να ρωτήσω κάτι το διευθυντή» (σ.95-96): Στιχομυθία ανάμεσα σε δύο συζύγους ένα βράδυ εξόδου. Φαίνεται σαφέστατα ότι η εξοδος είχε αποφασιστεί από το σύζυγο, «με έφερες», «σε έφερα», ο οποίος και επέλεξε το χώρο διασκέδασης για επαγγελματικούς λόγους.

- Ο Έκτορας αποχαιρέττας την Ανδρομάχη: «Έτσι θα πει κάποιος, και για σένα θα είναι καινούριος πόνος, γιατί θα λείπει ο άντρας σου, που θα σου έδιωχνε τη σκλαβιά» (σ. 136).

- «Αφήνω γυναίκα και πέντε παιδιά απροστάτευτα, είναι μεγάλο κρίμα. Αλλά...» (σ. 137) προβάλλεται να λέει ένας «οικογενειάρχης» που κατατάσσεται ως εθελοντής στρατιώτης στον πόλεμο του σαράντα. Παρόλο που ανάμεσα στη συγγραφή των δύο κειμένων στα οποία υπάρχουν τα συγκεκριμένα αποσπάσματα, Ιλιάδα του Ομήρου και Δοκίμες του Σεφέρη, έχουν μεσολαβήσει αιώνες, ωστόσο, ο άνδρας προβάλλεται ως προστάτης της σύζυγου και ως «οικογενειάρχης» που προστατεύει την οικογένεια.

Η διαπίστωση αυτή αναδεικνύει, νομίζουμε, εμμέσως πλην σαφώς την αδράνεια που σημειώνεται σε ό,τι αφορά και σχετίζεται με την εξάλειψη των κοινωνικών στερεοτυπικών αντιλήψεων και παραδοχών για τα φύλα, ειδικά, και μάλιστα, σε ό,τι αφορά την οικογένεια.

- Ιστορία Αρχαία και Μεσαιωνική

- «Τα αγόρια ήταν περισσότερο ευπρόσδεκτα, ενώ τα κορίτσια λιγότερο, αφού έπρεπε να προικιστούν. Στην Αθήνα, όταν οι γονείς αντιμετώπιζαν σημαντικά προβλήματα επιβίωσης, προτιμούσαν να εγκαταλείψουν τα νεογέννητα, ειδικά όταν ήταν κορίτσια, σε κάποιο μέρος της πόλης, από όπου τα περιμάζευαν όσοι ήταν άτεκνοι ή δεν είχαν χρήματα για την αγορά ενός δούλου» (σ. 83).

- «Η γυναίκα όφειλε στο σύζυγό της υπακοή, ενώ ήταν πολύ εύκολο να ακυρωθεί ο γάμος της» (σ. 218). Στο συνοδευτικό παράθεμα (σ. 219) αναφέρεται ότι στον Μεσαίωνα ο σύζυγος μπορούσε με δύο ψευδομάρτυρες να πάρει διαζύγιο, εάν ύστερα από αρκετά χρόνια γάμου δεν ποθούσε τη σύζυγό του. Αντίθετα στο Βυζάντιο, όπως αναφέρεται στο παράθεμα (σ. 177), δικαίωμα για ακύρωση του γάμου και έκδοση διαζυγίου είχαν και οι δύο σύζυγοι, εφόσον αποδεικνυόταν ότι συντρέχουν σοβαροί λόγοι. Εάν όχι, τους επιβόλνταν κυρώσεις οικονομικές και συμβολικές.

Σχολιασμός

Με βάση τα παραπάνω παραδείγματα αναδεικνύεται ότι, στο βαθμό που γίνονται αναφορές στην καθημερινή ζωή των ατόμων στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, ο

καταμερισμός ρόλων και η κατανομή εξουσίας προβάλλονται να προσδιορίζονται και να οριοθετούνται σαφέστερα από το φύλο. Ο προσδιορισμός και η οριοθέτηση αντικατοπτρίζουν και παράλληλα συντηρούν τις σχετικές κυρίαρχες παραδοσιακές στερεοτυπικές αντιλήψεις, με τις γυναίκες να ασχολούνται και να φροντίζουν τα μέλη της οικογένειας, σύζυγο και παιδιά, και τους άνδρες να αποφασίζουν, να προστατεύουν και γενικά να είναι «οικογενειάρχες». Σε ό,τι αφορά την προσωπική ζωή, οι περιορισμένες σχετικές αναφορές ακολουθούν, αντικατοπτρίζουν και παράλληλα συντηρούν τις παραδοσιακές κοινωνικές αντιλήψεις που ενθαρρύνουν και αποδίδουν στο ανδρικό φύλο τον πρωταγωνιστικό ρόλο.

Σε ό,τι αφορά στην καθημερινή ζωή στην οικογένεια, βέβαια, οι αναφορές στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών είναι ελάχιστες και στα εγχειρίδια της Ιστορίας σχετικές αναφορές υπάρχουν μόνο στην Αρχαία και Μεσαιωνική Ιστορία. Τα περισσότερα από τα κείμενα που έχουν επιλεγεί και συγκροτούν το περιεχόμενο των εγχειριδίων των Νέων Ελληνικών είναι δημοσιεύματα από τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο και αναφέρονται σε διάφορα επίκαιρα κοινωνικά ζητήματα, όπως π.χ. Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, Η άδεια ηδονή του ποδοσφαίρου κ.ά. Παρά το ενδιαφέρον και την επικαιρότητα των συγκεκριμένων κειμένων, αξίζει να αναφερθεί ότι δεν εμπεριέχεται κάποιο κείμενο αναφορικά με τη θεματική του φύλου, όπως π.χ. για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενες γυναίκες στο να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του οικογενειακού και επαγγελματικού τους ρόλου, τα στερεότυπα των φύλων και τις προσδιοριστικές προεκτάσεις τους στις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές των αγοριών και κοριτσιών κτλ.

Στα εγχειρίδια της Ιστορίας, είναι θετικό, σύμφωνα με τη σύγχρονη φεμινιστική προβληματική, το γεγονός ότι υπάρχουν αναφορές για τη θέση των γυναικών στην οικογένεια και τις δραστηριότητες-ασχολίες τους (π.χ. τον κύκλο παρασκευής τροφής καθώς και τον κύκλο κατασκευής ειδών ένδυσης) για ένα μεγάλο φάσμα ιστορικού χρόνου: από την Αρχαιότητα μέχρι τον Μεσαίωνα. Θετικό, επίσης, είναι ότι στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο εμπεριέχονται προτάσεις δραστηριοτήτων προς τους μαθητές και τις μαθήτριες αναφορικά με την κοινωνική θέση των γυναικών στις διάφορες ιστορικές περιόδους. Ωστόσο, στο εγχειρίδιο Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου υπάρχουν ελάχιστες αναφορές στους αγώνες των γυναικών για τη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης και την κατάκτηση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή στις αλλαγές που έχουν σημειωθεί στην κοινωνική θέση των γυναικών στην Ελλάδα από τα τέλη του 19^{ου} αι. μέχρι σήμερα. Τις συγκεκριμένες “αδυναμίες” και παραλείψεις των εγχειριδίων των Νέων Ελληνικών και της Ιστορίας είναι δυνατό να καλύψουν οι εκπαιδευτικοί στο πλαίσιο των διδακτικών παρεμβάσεων.

Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης

Στο βαθμό που δεχόμαστε ότι τα παραδοσιακά κοινωνικά στερεότυπα αναφορικά με τον καταμερισμό ρόλων και την κατανομή εξουσίας με βάση το φύλο στο χώρο της οικογένειας έχουν πολλαπλές αρνητικές προεκτάσεις και για τα δύο φύλα, αλλά ιδιαίτερα για τις γυναίκες, οι προσπάθειες των εκπαιδευτικών προτείνεται να επικεντρώνονται στους ακόλουθους στόχους:

α) στην αποδόμηση της κυρίαρχης αντίληψης ότι ο οικογενειακός ρόλος των γυναικών αποτελεί “φυσική” προέκταση και συνέπεια του βιολογικού τους φύλου. Η επισήμανση των σχετικών αναφορών, έτσι όπως αποτυπώνονται στα κείμενα, η ένταξή τους στο ιστορικοκοινωνικό τους πλαίσιο και η σύγκρισή τους με σημερινά δεδομένα αναδεικνύει την κοινωνική κατασκευή των σχετικών απόλυτων οριοθετήσεων, οι οποίες μετεξελίσσονται στο πέρασμα του χρόνου.

β) στην ανάδειξη της ανάγκης αναπροσαρμογής και διεύρυνσης των ρόλων των φύλων στο χώρο της οικογένειας στις σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Συζητήσεις στην τάξη ή μιας μικρής εμβέλειας έρευνα (project) σχετικά με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενες γυναίκες στο να συμβιβάσουν τις απαιτήσεις του επαγγελματικού και οικογενειακού τους ρόλου, μπορούν να συμβάλλουν αποτελεσματικά σε αυτό.

γ) στην ανάδειξη της αξίας της οικιακής εργασίας των γυναικών, τόσο στο μικροεπίπεδο της οικογένειας όσο και στο μακροεπίπεδο της κοινωνίας, έτσι ώστε να μη θεωρείται ως αυτονόητη και δεδομένη και κυρίως ως άνευ αξίας προσφορά.

δ) στην παρουσίαση και ανάπτυξη συζήτησης στην τάξη αναφορικά με νέες μορφές και μοντέλα οικογένειας που υπάρχουν σήμερα: μονογονεϊκές λόγω χηρείας ή διαζυγίου, οικογένειες και με τους δύο συζύγους άτομα καριέρας, το μοντέλο αντιστροφής ρόλων: ο σύζυγος για ποικίλους λόγους, όπως π.χ. ανεργία, ασχολείται με τις δουλειές του σπιτιού και η σύζυγος έχει εξωοικιακή εργασία. Οι περιπτώσεις αυτές αναδεικνύουν ότι ο τίτλος/ιδιότητα του άνδρα “οικογενειάρχη” έχει υποστεί αλλαγές.

Σε ό,τι αφορά το θέμα των ερωτικών σχέσεων, θα ήταν ίσως ενδιαφέρον οι εκπαιδευτικοί, αξιοποιώντας ως αφορμή τις σχετικές αναφορές των κειμένων, να συζητούν στην τάξη το συγκεκριμένο ζήτημα. Είναι, άλλωστε, ένα ζήτημα που ενδιαφέρει ιδιαίτερα τα αγόρια και τα κορίτσια εφηβικής ηλικίας. Στο πλαίσιο των συζητήσεων είναι δυνατόν να ζητούνται οι εμπειρίες των μαθητών και των μαθητριών αναφορικά με το περιεχόμενο και τη συχνότητα ανταλλαγής “διαφυλικών πειραγμάτων” ή να αποτυπώνονται οι αντιλήψεις τους αναφορικά με το ποιο από τα δύο φύλα αναμένεται να παίρνει την πρωτοβουλία στη σύναψη μιας ερωτικής σχέσης. Είναι δυνατόν ακόμη να συζητούν ευρύτερα το ζήτημα της «διπλής ηθικής» σε ό,τι αφορά την ερωτική ζωή των ανδρών και των γυναικών, τόσο πριν όσο και μετά το γάμο, αναδεικνύοντας το ως άμεση συνέπεια και απόρροια της ανδροκεντρικής δομής της κοινωνίας. Ειδικότερα για το θέμα της επιλογής του/της συζύγου και τη σύναψη γάμου, οι εκπαιδευτικοί μπορούν να επισημαίνουν τις σχετικές αναφορές στα κείμενα και να σχολιάζουν ομοιότητες και αλλαγές με τη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα με στόχο να αναδείξουν την κοινωνική κατασκευή των σχετικών ζητημάτων π.χ. προξενιά, προίκα κτλ. και την αλλαγή τους διαχρονικά.

Προτεινόμενο υλικό

Στο πλαίσιο επιδίωξης των παραπάνω στόχων οι εκπαιδευτικοί μπορούν:

- να αξιοποιήσουν τις σχετικές ασκήσεις από το πακέτο «Βιβλίο/Εγχειρίδιο για τους/τις εκπαιδευτικούς»,

- να αναθέσουν σε μια ομάδα μαθητών και μαθητριών να αναζητήσουν το αναθεωρημένο και ισχύον με βάση το ν. 1329/83 «Οικογενειακό Δίκαιο», να παρουσιάσουν στην τάξη βασικές διατάξεις του και να γίνει σχετική συζήτηση,

- να κάνουν αναζητήσεις στο διαδίκτυο (μέσω μηχανών αναζήτησης google, yahoo κτλ.) ή στις ιστοσελίδες ερευνητικών κέντρων (π.χ. ΕΚΚΕ) χρησιμοποιώντας λέξεις-κλειδιά, όπως π.χ. “καταμερισμός οικογενειακών ρόλων”, “οικογενειακά πρότυπα”, “οικονομική διάσταση του οικιακού ρόλου των γυναικών” κτλ., όπου συνήθως προσφέρεται πλούσιο υλικό. Επιπλέον, μπορούν να κάνουν αναζητήσεις μέσω διαδικτύου στον ημερήσιο τύπο (οι περισσότερες εφημερίδες σήμερα προσφέρονται on-line), όπου συχνά δημοσιεύονται σχετικές έρευνες και μελέτες,

- να αξιοποιήσουν σχετικό υλικό που προσφέρεται στο CD-ROM και στην ιστοσελίδα του Προγράμματος.

2.2.2. Τα φύλα στη δημόσια κοινωνική ζωή

Οι τομείς της δημόσιας κοινωνικής ζωής για τους οποίους γίνονται συχνές αναφορές στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων είναι τρεις: ο τομέας της πολιτικής εκτελεστικής εξουσίας, ο τομέας των επιστημών και της τέχνης και τέλος ο τομέας της εργασίας. Και οι τρεις συγκεκριμένοι τομείς διαχρονικά, αλλά σε μεγάλο βαθμό και συγχρονικά, προβάλλονται να ανδροκρατούνται. Έτσι, οι άνδρες προβάλλονται να κατέχουν τις θέσεις εξουσίας στην πολιτική και μέσα από το αξίωμα του βασιλιά, του αυτοκράτορα, του τυράννου και γενικότερα του ηγέτη να ποδηγετούν τους λαούς, να έχουν την ευθύνη της επιβίωσής τους, της υπεράσπισης των συμφερόντων τους και γενικότερα της προόδου και της ευημερίας τους.

Εκτός από το χώρο της πολιτικής εκτελεστικής εξουσίας, οι άνδρες είναι που προβάλλονται να έχουν δραστηριοποιηθεί και να έχουν συμβάλει διαχρονικά στη δημιουργία και στην εξέλιξη της επιστήμης, της τέχνης και γενικότερα του πολιτισμού.

Ο τομέας της παραγωγής και της οικονομίας, επίσης, προβάλλεται να ανδροκρατείται, μια που οι άνδρες, άλλοτε άμεσα και ρητά και άλλοτε έμμεσα, αναφέρεται ότι εργάζονται και, όταν γίνονται αναφορές σε επαγγέλματα χειρωνακτικά ή διανοητικά, αυτά αποδίδονται σε άνδρες.

Πολιτική Εκτελεστική Εξουσία

Στα κείμενα των Νέων Ελληνικών οι θέσεις της πολιτικής εκτελεστικής εξουσίας, άσχετα από τις αλλαγές στην επωνυμία τους διαχρονικά (βασιλιάς, καίσαρας, τύραννος, πρόεδρος της δημοκρατίας κτλ.) ή διαπολιτισμικά (βεζήρης), ανδροκρατούνται. Ακόμη, οι ηγετικές θέσεις σε άλλους τομείς της δημόσιας ζωής, όπως π.χ. στο στρατό και τη δικαιοσύνη, κατέχονται από άνδρες.

Με εξαίρεση μία αναφορά για τη Μελίνα Μερκούρη «Σημαντική Ελληνίδα ηθοποιός και πολιτικός με διεθνή ακτινοβολία» (Ν.Ε. Α' 1^{ου} Κ., σ.147), οι γυναίκες δεν αναφέρονται να εμπλέκονται στην πολιτική και να κατέχουν θέσεις εξουσίας στον συγκεκριμένο χώρο.

Ενδεικτικά παραδείγματα

- **Νέα Ελληνικά Α' τάξη 1^{ου} Κύκλου**
- «Μωάμεθ Β' Πορθητής» (σ.115).
- «συνταγματάρχης» (σ.58).

- Νέα Ελληνικά Β΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου
- «Βεζίρης» (σ.22).
- «Μητρο Ντεληγιώργης φρούραρχος»(σ.27).
- «την επαύριο της πτώσεως του τυράννου Ιππία» (σ.138).
- «Ο δήμαρχος Μενισθέας» (σ.138).
- «Ο Δήμαρχος» (σ.182).

N.E. Β΄ Τάξη 1^{ου} Κ., σ.26.

- Νέα Ελληνικά 2^{ου} Κύκλου

- «Κων/νος Στεφανόπουλος Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας» (σ.57).
- «William Jefferson Clinton, Πρόεδρος των ΗΠΑ» (σ.57).
- Οι αρχηγοί χωρών της Ε.Ε. (εικονογράφηση, σ. 158) είναι όλοι άνδρες.
- «δημοκρατικοί άρχοντες ή καίσαρες, πρίγκιπες, πάπες, βασιλιάδες και αυτοκράτορες, υπουργοί... δημοτικοί άρχοντες» (σ.112).
- «τέως υπουργός με υψηλά ποσοστά δημοτικότητας... πρωθυπουργός» (σ.96).
- «Σιμόν Μπολιβάρ, επαναστάτης, στρατηγός και πολιτικός... πρωτεργάτης... εμπνεύστηκε την ιδέα της ομοσπονδιακής δημοκρατίας...» (σ.168).
- «Κων/νος Παλαιολόγος, τελευταίος αυτοκράτορας του Βυζαντίου» (σ.171).

Με βάση τα παραπάνω ενδεικτικά παραδείγματα διαφαίνεται ότι οι θέσεις της πολιτικής εκτελεστικής εξουσίας, άλλοτε με την αναφορά του ονόματος του κατόχου τους και άλλοτε με τη χρήση ουσιαστικών γένους αρσενικού, προβάλλονται να ανδροκρατούνται.

Επιστήμες, Τέχνη και Πολιτισμός

Η ίδια αυτή διαπίστωση ισχύει για τον τομέα των επιστημών, της τέχνης και του πολιτισμού. Έτσι, παρόλο που οι γυναίκες απεικονίζονται να συμβολίζουν τις επιστήμες (N.E. 2^{ου} Κ., σ.154) και παρόλο που οι επιστήμες δηλώνονται με ουσιαστικά γένους θηλυκού (αρχαιολογία, ιστορία, μαθηματική, ιατρική κτλ.), ωστόσο, τα πρόσωπα που αναφέρονται να θεραπεύουν και να διαπρέπουν στις επιστήμες και τις τέχνες είναι βασικά άνδρες.

Ενδεικτικά παραδείγματα

- **Νέα Ελληνικά Α΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου**
- «...διάλεξη του λαμπρού βραζιλιάνου ανθρωπολόγου Ρομπέρτο ντα Μάτα, όπου ο επιστήμων...» (σ.44).
- «...ο γνωστός Αμερικανός γλωσσολόγος Νόαμ Τσόμσκι, ... διανοούμενος» (σ. 69).
- «κατασκευάστηκε από τον αστρονόμο Ανδρόνικο» (σ. 114).
- Νέα Ελληνικά Β΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου
- «Κριαράς» (σ.40), «Μ. Χατζιδάκις» (σ.111), «Ν. Γκάτσος, Θεοδωράκης» (σ.116), «Δ. Χορν. Μια από τις μεγάλες μορφές του θεάτρου και του κινηματογράφου μας» (σ.120), «Ελύτης» (σ.120).

- Νέα Ελληνικά 2^{ου} Κύκλου

- «Αλεξάντερ Γκράχαμ Μπελ, εφευρέτης» (του τηλεφώνου) (σ. 25).
- «Μιχάλης Δερτούζος, διευθυντής του Εργαστηρίου της Επιστήμης των Υπολογιστών...» (σ. 27).
- «διακεκρυμμένος νομπελίστας οικονομολόγος Βασίλι Λεόντιεφ» (σ. 29).
- «Σεφέρης» (σ. 180).

Γενικά, σε ό,τι αφορά τις επιστήμες, τις τέχνες και τον πολιτισμό, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι, με εξαίρεση τις ελάχιστες γυναίκες πεζογράφους και ποιήτριες που ανθολογούνται, οι γυναίκες ως επιστήμονες και γενικότερα ως άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών απουσιάζουν σχεδόν εντελώς.

Εργασία/Επαγγέλματα

Ο τομέας της παραγωγής και της οικονομίας, έτσι όπως προβάλλεται στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών των ΕΠΑ.Λ., επίσης ανδροκρατείται. Στις περισσότερες περιπτώσεις που στα επεισόδια και στην πλοκή των κειμένων απαιτείται η αναφορά σε κάποιο επάγγελμα, διανοητικό ή χειρωνακτικό, αυτό ασκείται από άνδρες. Γυναίκες με επαγγελματικές ιδιότητες αναφέρονται μόνο σε επτά (7) περιπτώσεις. Στις τέσσερις είναι εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Γίνεται μια αναφορά στην ηθοποιό Έλλη Λαμπέτη και στη μουσικό, στιχουργό και τραγουδίστρια Χ. Αλεξίου. Αναφέρεται, επίσης, μια γυναίκα ιδιοκτήτρια του πολυτελούς εστιατορίου (Κανάρ Ντορέ), η οποία προβάλλεται να έχει αναλάβει τις δημόσιες σχέσεις με τους θαμώνες, ενώ το προσωπικό από το διευθυντή, τον αρχιγκαρσόνο, τον γκρουμ κτλ. είναι άνδρες (Ν.Ε. 2^{ου} Κ., σ. 93-96). Είναι, ακόμη, ενδιαφέρον ότι η ιδιοκτήτρια προβάλλεται να δηλώνει ότι διατηρεί τη λειτουργία του εστιατορίου χάριν του ιδρυτού του «το καλύτερο μνημόσυνο για το Στύρο» και όχι επειδή της αρέσει ή επειδή της αποφέρει κάποια κέρδη.

Ενδεικτικά παραδείγματα

- Νέα Ελληνικά Α' τάξη 1^{ου} Κύκλου

Γυναίκες

4 δασκάλους που έχουν κάνει ένα πολύ καλό πρόγραμμα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης «Η δουλειά τους είναι μια ζωντανή πρόκληση...» (σ. 114).

Άνδρες

Δάσκαλος, διευθυντής δημοτικού σχολείου (σ. 17-20), παιδίατρος (σ. 81), αστυνομικός διευθυντής (σ. 175), παίκτης ποδοσφαίρου (σ. 44), έμπορος (σ. 127), πρεσβευτής, αγρότης (σ. 132), επιστήμονες ερευνητές (σ. 147) κ.ά.

- Νέα Ελληνικά Β' τάξη 1^{ου} Κύκλου

Γυναίκες

- «...λύκαινα αποκαλείται από τους μαθητές η κατά τον Κριαρά λυκιάρχισσα» (σ. 40).

- «Η δασκάλα μας, μια ανεκδιήγητη γκεργκέφω...η φρικαλέα εκείνη δασκάλα» (σ. 89-90).

- «...παραστάσεις τόσο με τη Λαμπέτη όσο και με άλλους ηθοποιούς» (σ. 120).

Άνδρες

- «Ο ομιλών - ο κύριος Α.- ήτο παχύμισθος υπάλληλος της κυβερνήσεως» (σ. 30). αστυφύλακας, σταθμάρχης, καφετζής, σκουπιδιάρης (σ. 30-32), καταστηματούχης (σ. 34).

- «... έμποροι, γιατροί, δικηγόροι... οι καλοστεκούμενοι ψώνιζαν... ψαράδες, λαχανάς» (σ. 35), λυκειάρχης (σ. 40), αργυροχρυσοχόος (σ. 137).

- **Νέα Ελληνικά 2^{ου} Κύκλου**

Γυναίκες

καθηγήτρια φιλόλογος (σ. 78), ιδιοκτήτρια εστιατορίου- δημόσιες σχέσεις (σ. 94). Χαρούλα (Αλεξίου) (μουσική, στίχοι και τραγούδι) (σ. 108).

Άνδρες

πολιτικοί μεγαλέμποροι, γιατροί (σ. 93), ο μαθηματικός (σ. 79), ο φιλόλογος (σ. 84), καπετάνιος και πλοιοκτήτης (σ. 89), αρχιγκαρσόνος, γκρουμ, διευθυντής εστιατορίου (σ. 95), μπογιατζής (σ. 107), δοκιμογράφος (σ. 122), Μητσιάς, Σαββόπουλος (μουσικοί και τραγουδιστές) (σ. 108).

Γενικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο δημόσιος χώρος, έτσι όπως προβάλλεται στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών, είναι βασικά ο χώρος παρουσίας και δραστηριοποίησης των ανδρών, μια που οι άνδρες προβάλλονται να κυριαρχούν στους βασικούς κοινωνικούς τομείς της πολιτικής, της επιστήμης και της οικονομίας. Ακόμη, οι άνδρες είναι που προβάλλονται να συχνάζουν σε χώρους αναψυχής, όπως π.χ. στα καφενεία. (Ν.Ε. Β', 1^{ου} Κ., σ. 31 και 181-183), σε χώρους όπου παίζουν τυχερά παιχνίδια (Ν.Ε. Α' 1^{ου} Κ., σ. 32-34), να οδηγούν αυτοκίνητα (Ν.Ε. Β' 1^{ου} Κ., σ. 34), μοτοσυκλέτες ή μοτοποδήλατα (Ν.Ε. Α' 1^{ου} Κ., σ. 39 και 132-133), να ταξιδεύουν σε άλλες χώρες και να φέρνουν κάτι ιδιαίτερο από αυτές (Ν.Ε. 2^{ου} Κ., σ. 89 και 90) κτλ.

- **Ιστορία**

Στα εγχειρίδια της Ιστορίας η παρουσία και η κυριαρχία του ανδρικού φύλου σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής είναι σχεδόν απόλυτη. Οι θέσεις στην πολιτική εκτελεστική εξουσία ανδροκρατούνται, μια που οι άνδρες με την ιδιότητα του βασιλιά, του αυτοκράτορα, του στρατηγού και γενικά του ηγέτη εξουσιάζουν, κηρύττουν και διεξάγουν πολέμους, οδηγούν τους λαούς σε περιλαμπρες νίκες ή γίνονται αιτία για καταστροφικές ήττες, υπογράφουν συμφωνίες και συνθήκες, τις οποίες άλλοτε τηρούν και άλλοτε αθετούν κτλ. Αντίθετα, δεν αναφέρονται γυναίκες αρχηγοί κρατών, ακόμη και στις περιπτώσεις που, όπως είναι γνωστό, υπήρξαν, π.χ. η βασίλισσα Ελισάβετ Α' στην Αγγλία, η Αικατερίνη Β' στη Ρωσία κτλ.

Αποσιωπάται, επίσης, η εμπλοκή και η δράση των Ελληνίδων σε κρίσιμες και σημαντικές για το Ελληνικό Έθνος ιστορικές περιόδους. Για παράδειγμα, δε γίνεται καμία αναφορά στην εμπλοκή και στη δράση της Μαντώ Μαυρογένους, της Μπουμπουλίνας και της Αιμιλίας Υψηλάντη στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του '21, στον ηρωικό θάνατο των γυναικών του Σουλίου κτλ. Παρόμοια, αποσιωπάται η ενεργός συμμετοχή και δράση γυναικών όπως της Λέλας Καραγιάννη, της Ηρώς Κωνσταντοπούλου, της Ηλέκτρας Αποστόλου κτλ. στον αντιστασιακό αγώνα ενάντια στους Γερμανούς κατακτητές. Αποσιωπάται, επίσης, η ενεργός συμμετοχή και η σημαντική προσφορά των γυναικών της Ηπείρου και άλλων περιοχών της χώρας στον πόλεμο του '40. Υπάρχει μία και μόνο εικο-

νογράφηση με γυναίκες, στη λεζάντα της οποίας αναγράφεται «Γυναίκες στην υπηρεσία του Πολέμου» (Ιστορία Β' 1^{ου} Κ., σ. 96).

Στις θεματικές ενότητες για τις τέχνες, τις επιστήμες και τον πολιτισμό διαχρονικά, στον ευρύτερο διεθνή και ελλαδικό χώρο, ανάμεσα σε πάρα πολλούς άνδρες επιστήμονες και εφευρέτες σε διάφορους επιστημονικούς τομείς, λογοτέχνες, ζωγράφους, μουσικούς κτλ., οι αναφορές σε γυναίκες είναι περιορισμένες. Συγκεκριμένα, οι μοναδικές γυναίκες στις οποίες γίνεται αναφορά είναι οι Σαρλότ και Έμιλυ Μπροντέ που συνέγραψαν τα μυθιστορήματα “Τζέιν Έιρ” και “Ανεμοδαρμένα Ύψη” αντίστοιχα. Σε ό,τι αφορά στην Ελλάδα ειδικότερα, αναφέρονται: από το χώρο της λογοτεχνίας η Κική Δημουλά (σ. 169), ενώ αναφέρονται πάρα πολλοί άνδρες πεζογράφοι και ποιητές, από το χώρο της Μουσικής οι Μ. Κάλλας, Μ. Φαραντούρη και Χ. Αλεξίου (σ. 170) και από το χώρο του αθλητισμού η Β. Πατουλίδου (σ. 168).

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ευρύτατα γνωστή φυσικός Μαρία Κιουρί, η οποία σε συνεργασία με το σύζυγό της ανακάλυψε την τεχνητή ραδιενέργεια, αναφέρεται στο τέλος του βιβλίου, όπου παρατίθεται ένα χρονολόγιο των εφευρέσεων και ανακαλύψεων από το 16^ο αι. μέχρι τον 20^ο αι. Έτσι, ενώ οι εφευρέσεις και οι ανακαλύψεις των ανδρών όπως και οι προεκτάσεις και οι εφαρμογές τους στη βελτίωση των όρων και συνθηκών ζωής της ανθρωπότητας δίνονται με κάποια λεπτομέρεια, η μοναδική μέχρι σήμερα ευρύτατα γνωστή επιστήμονας των αρχών του 20^{ου} αι. και η συμβολή της στην πρόοδο της επιστήμης αναφέρεται εντελώς επιγραμματικά στο χρονολόγιο.

Αυτό, όμως, που αξίζει ιδιαίτερα να σημειωθεί είναι ότι αποσιωπώνται εντελώς οι πολύχρονοι συλλογικοί διεκδικητικοί αγώνες και προσπάθειες των γυναικών τόσο στο διεθνή όσο και στον ελλαδικό χώρο για κατοχύρωση βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων (π.χ. πρόσβαση στην εκπαίδευση, θεσμική κατοχύρωση πολιτικών δικαιωμάτων κτλ.). Η μοναδική σχετική πληροφορία και γνώση που παρέχεται στους μαθητές και στις μαθήτριες περιορίζεται μόνο σε μια εικονογράφηση – φωτογραφία με γυναίκες, στη λεζάντα της οποίας αναγράφεται: «Μαχητικές, έτοιμες να εκπροσωπήσουν το Ελληνικό γυναικείο κίνημα σε συνέδριο στο εξωτερικό» (Ιστορία Β', 1^{ου} Κ., σ. 116).

Με βάση τα παραπάνω, θα μπορούσε ανεπιφύλακτα να υποστηριχθεί πως σε ό,τι αφορά τα εγχειρίδια της Ιστορίας των ΕΠΑ.Λ., οι γυναίκες δεν προβάλλονται ως «δρώντα υποκείμενα» στη διαμόρφωση, την πορεία και την εξέλιξη του ιστορικοπολιτισμικού γίνεσθαι, ακόμη και στις ιστορικές εκείνες στιγμές που έδρασαν δυναμικά είτε για να υπηρετήσουν εθνικούς στόχους (π.χ. πόλεμος, κατοχή, αντίσταση) είτε για να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση.

Η παντελής σχεδόν αποσιώπηση των γυναικών από τη συμμετοχή και τη συμβολή στο ιστορικοπολιτισμικό γίνεσθαι αποτελεί μια μη αντικειμενική και έγκυρη γνώση του παρελθόντος. Παράλληλα, στερεί τη δυνατότητα από τις μαθήτριες των ΕΠΑ.Λ. να γνωρίσουν την ιστορία του φύλου τους αλλά και από τους μαθητές τη γυναικεία ιστορία.

Ανεπιφύλακτα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στην περίπτωση των εγχειριδίων της Ιστορίας των ΕΠΑ.Λ. ισχύει η επιγραμματική διαπίστωση Βρετανίδων ερευνητριών σχετικά με τον ανδροκρατούμενο χαρακτήρα της Ιστορίας: history => his – story.

Σχολιασμός

Η απουσία των γυναικών από τη δημόσια κοινωνική ζωή, η αποσιώπηση της συμβολής τους στο κοινωνικό, οικονομικό, ιστορικό και πολιτιστικό γίνεσθαι διαχρονικά, έτσι όπως αποτυπώνεται στην επίσημη σχολική γνώση, είναι ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει τη φεμινιστική προβληματική και έρευνα τις τελευταίες δεκαετίες. Στις σχετικές μελέτες υποστηρίζεται ότι η αποσιώπηση της συμβολής των γυναικών στην ανάπτυξη και εξέλιξη των επιστημών, της τέχνης κτλ. και γενικότερα η απουσία τους ως δρώντων υποκειμένων στη δημόσια ζωή διαχρονικά συνδέεται αιτιακά με την ανδροκεντρική δομή και διάρθρωση της κοινωνίας, η οποία αντανακλάται και ταυτόχρονα συντηρείται μέσα από τον ανδροκεντρικό χαρακτήρα της επίσημης σχολικής γνώσης. Αναλυτικότερα, υποστηρίζεται ότι οι άνδρες, ως το φύλο των προνομίων και της εξουσίας διαχρονικά, έχουν καταγράψει την εμπειρία, τα επιτεύγματα και τη συμβολή του ανδρικού φύλου στην εξελικτική πορεία της ανθρωπότητας. Αντίθετα, η συμβολή και η συνεισφορά των γυναικών απαξιώθηκε εξαιτίας της γενικότερης κοινωνικής απαξίωσης του φύλου τους, δεν καταγράφηκε και “χάθηκε” μαζί με εκείνες στο πέρασμα του χρόνου. Έτσι, στο πλαίσιο μιας «διορθωτικής προσπάθειας», γυναίκες επιστήμονες αλλά και άνδρες από διάφορους επιστημονικούς τομείς, όπως της ιστορίας, της τέχνης και των θετικών επιστημών, προσπαθούν να αναδείξουν και να καταστήσουν “ορατές” γυναικείες μορφές που, υπερβαίνοντας τους κοινωνικούς για το φύλο τους επικαθορισμούς και τις απαγορευτικές συνθήκες, δραστηριοποιήθηκαν στο χώρο της τέχνης, της πολιτικής και των επιστημών. Προσπαθούν, δηλαδή, να αναδείξουν ότι η απουσία και η αποσιώπηση της δράσης και της συμβολής των γυναικών στους διάφορους τομείς της δημόσιας ζωής δεν είναι αντικειμενική και έγκυρη αλήθεια, αλλά μια μεροληπτική υπέρ του ανδρικού φύλου κοινωνική κατασκευή.

Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης

Στο πλαίσιο παρεμβάσεων, σε ό,τι αφορά την απουσία και την αποσιώπηση των γυναικών από τους διάφορους τομείς της δημόσιας ζωής, οι εκπαιδευτικοί μπορούν να:

- επισημαίνουν και να σχολιάζουν το συγκεκριμένο ζήτημα και, προκειμένου για παλαιότερες εποχές μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αλ., να το συνδέουν αιτιακά με την κοινωνική θέση των γυναικών και τον αποκλεισμό τους από δημόσια κοινωνικά αγαθά και από βασικά ανθρώπινα δικαιώματα, όπως π.χ. τη δυνατότητα πρόσβασης στην εκπαίδευση και τα πολιτικά δικαιώματα στην εκάστοτε ιστορικοκοινωνική περίοδο.
- αναδεικνύουν γυναικείες μορφές που, υπερβαίνοντας τους κοινωνικούς για το φύλο τους επικαθορισμούς, αποκλεισμούς και απαγορευτικές συνθήκες, δραστηριο-

N.E. B' K. σ. 47.

ποιήθηκαν στο χώρο της τέχνης, της επιστήμης και της πολιτικής διαχρονικά, αλλά και ιδιαίτερα από τον 19^ο αι. και εξής.

- αναδεικνύουν την εμπλοκή και τη δράση των γυναικών, επώνυμων και ανώνυμων, σε ιστορικά γεγονότα και στους αγώνες των λαών για ανεξαρτησία και ελευθερία.

- συζητούν για τους διεκδικητικούς αγώνες που χρειάστηκε να κάνουν οι γυναίκες για τη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης μέσα από την κατοχύρωση του δικαιώματος πρόσβασης σε όλες τις βαθμίδες και τους τύπους της εκπαίδευσης, την κατοχύρωση πολιτικών δικαιωμάτων (εκλέγειν και εκλέγεσθαι) όπως και για την ισότητα ευκαιριών στους χώρους εργασίας (ίση αμοιβή για ίση προσφορά εργασίας). Παράλληλα, να παρουσιάζουν στην τάξη και να συζητούν για τις γυναίκες που πρωτοστάτησαν στους διεκδικητικούς αγώνες του γυναικείου φύλου στο διεθνή και ιδιαίτερα στον ελλαδικό χώρο, όπως π.χ. η Καλλιρρόη Παρρέν, η Αύρα Θεοδωροπούλου κ.ά.

- προβάλλουν και να συζητούν για την παρουσία, τη δράση και γενικότερα για τις κατακτήσεις των γυναικών στη δημόσια ζωή, έτσι όπως έχουν διαμορφωθεί σήμερα.

Προτεινόμενο υλικό

Για την υλοποίηση των προτεινόμενων παρεμβάσεων διατίθεται πλούσιο έντυπο υλικό όπως και ηλεκτρονικό μέσω του διαδικτύου. Παραθέτουμε ενδεικτικά:

Έντυπο υλικό

-Αβδελά, Ε. & Ψαρρά, Α. (επιμ.) (1997). *Σιωπηρές Ιστορίες: Γυναίκες και Φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια.

-Βασιλείου, Σ. (2005). *Γυναίκες Ηπειρώτισσες, Ξαφινιάσματα της φύσης*. Τιμητικό Λεύκωμα. Αθήνα, ΚΕΘΙ.

-Βερβενιώτη, Τ. (1994). *Η γυναίκα της αντίστασης*. Αθήνα, εκδ. Οδυσσεάς.

-Βερβενιώτη, Τ. (2003). *Διπλό βιβλίο*. Αθήνα, Βιβλιόραμα.

-Μίσιου, Α. (1999). «Γυναίκες και πολίτες στην Κλασική Αθήνα», στο Το φύλο των Δικαιωμάτων, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, σ. 31-41.

-Παρετζόγλου, Α. (2005). *Η Ελλάδα είναι Γυναίκα*. Αθήνα, εκδ. Λιβάνη.⁶

Ηλεκτρονικό υλικό

Προκείμενο για το ηλεκτρονικό υλικό, όπως ήδη έχει αναφερθεί, οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αξιοποιήσουν έντυπο (σκαναρισμένο) υλικό που προσφέρεται στο CD-ROM και στην Ιστοσελίδα του Προγράμματος αναφορικά με γυναίκες που έχουν δραστηριοποιηθεί και διακριθεί σε διάφορους τομείς της επιστήμης και της τέχνης ή ασκούν μη παραδοσιακά για το φύλο τους επαγγέλματα. Μπορούν ακόμη να αναζητήσουν επιπλέον υλικό μέσω των ιστοσελίδων που εμπεριέχονται στο CD-ROM και στην Ιστοσελίδα του Προγράμματος.

---

6. Πρόκειται για ένα λεύκωμα με φωτογραφίες και ένα σύντομο βιογραφικό σημείωμα για σύγχρονες Ελληνίδες που δραστηριοποιούνται σε διάφορους τομείς της δημόσιας ζωής.

Απεικόνιση των Επιστημών (Ρητορική, Ποιητική, Μαθηματική, Ιστορία, Αρχαιολογία, Νομοθεσία, Ιατρική) Ν.Ε. Β' Κ., σ. 154.

Σχόλιο: Οι επιστήμες είναι γένους θηλυκού αλλά, ωστόσο, οι άνδρες προβάλλονται να τις θεραπεύουν και να διαπρέπουν σ' αυτές διαχρονικά.

2.2.3. Αναπαραστάσεις των φύλων

Στην ενότητα αυτή θα παρουσιάσουμε τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας που αποδίδονται στα φύλα καθώς και τους τρόπους εκδήλωσης των συναισθημάτων τους, έτσι όπως προκύπτουν από την ανάλυση των εγχειριδίων των Νέων Ελληνικών. Στα εγχειρίδια της Ιστορίας δεν εντοπίσαμε αναφορές σε χαρακτηριστικά προσωπικότητας ιστορικών προσώπων, σε συναισθηματικές καταστάσεις και εκδηλώσεις τους. Στα συγκεκριμένα εγχειρίδια αναφέρονται τα πρόσωπα, η δράση τους και τα αποτελέσματά της στους τομείς στους οποίους δραστηριοποιήθηκαν.

Η καταγραφή και η ταξινόμηση των χαρακτηριστικών προσωπικότητας που αποδίδονται στους άνδρες και τις γυναίκες στα κείμενα των Νέων Ελληνικών αναδεικνύουν σαφέστατα δύο εντελώς διαφορετικά, σχεδόν αντιθετικά προφίλ. Η απόδοση των χαρακτηριστικών προσωπικότητας καθώς και οι εκδηλώσεις των συναισθηματικών καταστάσεων των φύλων αντικατοπτρίζουν και παράλληλα συντηρούν την κυρίαρχη σχετική κοινωνική στερεοτυπική διχοτομία.

Έτσι, οι γυναίκες και τα κορίτσια προβάλλονται να είναι κυρίως ευαίσθητες, συναισθηματικές, ντροπαλές, σιωπηλές και φιλάρεσκες, αλλά και αθυρόστομες, μαχητικές και δυναμικές, όταν οι συνθήκες το απαιτούν. Αντίθετα, οι άνδρες και τα αγόρια προβάλλονται να είναι εγκρατείς και ψύχραιμοι στην εκδήλωση συναισθημάτων, ορθολογιστές, αγωνιστές και υπέρμαχοι της ελευθερίας και φανατικοί σε ό,τι υποστηρίζουν π.χ. ομάδες ποδοσφαίρου. Ωστόσο, σε έντονα φορτισμένες συναισθηματικές καταστάσεις προβάλλονται να κλαίνε, αν και το κλάμα τους δημιουργεί απορία και αμηχανία στους παρευρισκόμενους άνδρες.

Ενδεικτικά παραδείγματα

- Νέα Ελληνικά Α΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου

Γυναίκες

- «Πίσω από τα περισσότερα (ενν. graffiti των θρανίων) μπορούμε να διακρίνουμε το κοριτσίστικο χέρι. Πολλοί στίχοι διέπονται από λυρισμό, αυθορμητισμό, ονειροπόληση και αισιοδοξία για αγάπη, ειρήνη, ευτυχία παντοτινή» (σ. 24).

- «Είμαι θλιμμένη. Θέλω να κλάψω. Κλαίω... Είμαι και πάλι θλιμμένη, *Mimmy*. Πρέπει να σου πω ότι η θλίψη με κυριεύει ολοένα και πιο συχνά» (σ. 157 και 159). Απόσπασμα από το ημερολόγιο της Ζλάτα, το οποίο γράφει την περίοδο του πολέμου στο Σεράγεβο, όπου ζει. Από τις τρεις σελίδες του ημερολογίου αναδεικνύεται μια πολύ ευαίσθητη και εύθραυστη («Είμαι πάλι άρρωστη», σ. 159) κοριτσίστικη ιδιοσυγκρασία.

- «Οι φίλιες είναι δύσκολες, γιαγιά... Καταλάβαινα ότι κάθε απόπειρα θα ήταν καταδικασμένη... μάταιος κόπος, που μου άφηνε και μια πίκρα στον ουρανίσκο, πίκρα που περίσσευε.... Δεν τα είπα αυτά στη γιαγιά, δεν ήθελα να την πικράνω» (σ. 162). Συναισθήματα που προβάλλεται να βιώνει ένα κορίτσι από οικογένεια παλινοστούντων ή ενδεχομένως μεταναστών, ως θύμα περιθωριοποίησης και απόρριψης από την ομάδα των συνομήλικων κοριτσιών και αγοριών.

Και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις, εκτός από την ευαίσθητη και την έντονα συναισθηματική και εύθραυστη προσωπικότητα των κοριτσιών, αξίζει να σημειωθεί ότι οι αρνητικές προεκτάσεις του πολέμου και του ρατσισμού διαμεσολαβούνται στους μαθητές και στις μαθήτριες των ΕΠΑ.Λ. με κύρια πρόσωπα κορίτσια, παρόλο που και αγόρια, κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες, είναι δυνατό να βιώσουν ανάλογα συναισθήματα. Η επιλογή κοριτσιών υποδηλώνει, νομίζουμε, την ευκολία με την οποία στις κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις το γυναικείο φύλο συνδέεται με καταστάσεις θλίψης, αδυναμίας και περιθωριοποίησης.

Η μετανάστευση και ένας απονενοημένος και οπωσδήποτε καταδικαστέος τρόπος διεκδίκησης αιτήματος διαμεσολαβείται στους μαθητές και στις μαθήτριες επίσης, με την επιλογή προσώπου γένους θηλυκού «Πολωνή μετανάστρια... απειλούσε να αυτοκτονήσει μαζί με τα τρία παιδιά της (17, 5 και 2 ετών), αν δεν επικοινωνούσε με τον πρεσβευτή της χώρας της στην Αθήνα...» (σ. 132). Ο δυναμισμός και η αποφασιστικότητα της Πολωνής μετανάστριας δε συνδέεται με κάτι θετικό και δημιουργικό. Γενικότερα, η Πολωνή μετανάστρια προβάλλεται πολύ αρνητικά, μια που, εκτός του ότι χρησιμοποιεί τα παιδιά της ως μέσο πίεσης, φαίνεται να ενέχεται και σε δολοφονία. Έτσι, όταν οι γυναίκες παρεκκλίνουν από το πρότυπο της παθητικότητας και της στοργικότητας, γίνονται καταστροφικές. Στην ίδια ενότητα («Οφεις της ενημέρωσης»), τα γεγονότα που συνδέονται με άνδρες είναι θετικά. Ο ένας με τη βοήθεια κάποιας υπερφυσικής δύναμης σταμάτησε το κάπνισμα και ο άλλος, ένας έφηβος, οραματίζεται να ζήσει τον έρωτα του καλοκαιριού.

Η κυρία Κανέλλω (σ. 145-147) στην περίοδο της Γερμανικής κατοχής, παρ' όλες τις βρισιές, τις απειλές και το θυμό προς την κόρη γερμανόφιλου Έλληνα, αλλά και προς τους ίδιους τους Γερμανούς, δεν παύει να αποτελεί μια δυναμική, θαρραλέα και τολμηρή γυναικεία φιγούρα.

Άνδρες

- «Πιο φανατικοί φαίνεται να είναι οι οπαδοί... που θεοποιούν και ηρωποιούν τους

παίκτης τους. Εδώ διακρίνουμε το χέρι κατά προτίμηση (ενν. στα *graffiti* των θρανίων) των μαθητών και πολύ λιγότερο των μαθητριών. Παράλληλα κάνουμε τη δυσάρεστη διαπίστωση πως το φαινόμενο του φανατισμού έχει εισχωρήσει για τα καλά στο σχολικό χώρο.» (σ. 24).

- «Τον γνωρίζουμε χρόνια. Είναι απόλυτα λογικός» (σ. 133).

- Νέα Ελληνικά Β΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου

Γυναίκες

Δυναμική προβάλλεται να είναι η ηλικιωμένη κυρία που παρά τα γηρατειά και τα προβλήματα υγείας («Μα δε κοιτάς τώρα τα χάλια σου», σ. 151) θέλει να κατέβει για συμπαράσταση στα παιδιά του Πολυτεχνείου.

Άνδρες

Κατά τον αποχαιρετισμό των παιδιών από τη Σερβία, τα οποία φιλοξενούσαν οικογένειες σε ένα χωριό, αναφέρεται: «Ένας πατέρας έλεγε σ' ένα παιδί με κλάματα... Οι δε γονείς, ιδίως οι άνδρες, έκαναν χειρότερα από τα παιδιά. Ένωθα απορία, λίγο ντροπή και ένα μικρό κέντημα στην καρδιά γι' αυτούς τους άνδρες» (σ. 96-97). Αξίζει, νομίζουμε, να σημειωθεί ότι το κλάμα και η εκδήλωση των συναισθημάτων από τους άνδρες φαίνεται να προκαλεί «απορία και ντροπή» στους παριστάμενους.

«Ο Άγγελος με κοίταξε με απόλυτη σοβαρότητα. Κρατούσε τον έλεγχο των συναισθημάτων του. Μου είπε κάτι πολύ χαρακτηριστικό. Είπε “ας τους αφήσουμε να βρουνε μόνου τους την ισορροπία τους” και νομίζω, Ελένη, πως έχει δίκιο» (σ. 59). Στην περίπτωση αυτή, ο πατέρας, σε αντίθεση με την ανήσυχη σε βαθμό πανικού μητέρα, προβάλλεται να αντιμετωπίζει με νηφαλιότητα και σοβαρότητα το ενδεχόμενο η κόρη του να μη διακόψει άμεσα και απότομα τη σχέση της με ένα αγόρι φορέα του AIDS.

- Νέα Ελληνικά 2^{ου} Κύκλου

Γυναίκες

- «Η Αδριανή έβαλε το θαυμασμό της, η Κούστα τη φιλαρέσκειά της και τα βρήκαμε μέσα σ' ένα λεπτό» (σ.94).

γυναίκα βάφει τα χείλη με κραγιόν (σ.120, εικονογράφηση).

- «Ξέσπασε σε λυγμούς όταν τον είδε ακρωτηριασμένο» (σ.138). Πρόκειται για τη σύζυγο στρατιώτη, ο οποίος έχασε το πόδι του στο πεδίο της μάχης και βρίσκεται στο νοσοκομείο, όπου η σύζυγος τον επισκέπτεται.

- «Η Τριάδα χαμογέλασε ντροπαλά και τον κοίταξε στα μάτια σαν ερωτευμένη», όταν ο σύζυγος απαντά αντ' αυτής ότι δεν της αρέσουν τα ταξίδια (σ.173).

Άνδρες

- «Πολιτική ωριμότητα ενός απλού χωριάτη, αίσθημα αλληλεγγύης, βαθιά ριζωμένη συνείδηση της λευτεριάς» (σ.137). Αναφέρεται σε έναν άνδρα που κατατάσσεται εθελοντής στο πόλεμο του '40.

- «Εκείνος (ενν. ο ακρωτηριασμένος στρατιώτης) περίμενε λίγο κι έπειτα της είπε ήσυχα και μετρημένα: Τώρα κλαις για ένα κομμένο πόδι και δε συλλογίζεσαι πως αλλιώς θα 'κλαιγες για τη λευτεριά σου.» (σ.138).

Σχολιασμός

Όπως διαφαίνεται από τα ενδεικτικά παραδείγματα που παραθέσαμε, οι άνδρες και οι γυναίκες περιγράφονται διαφορετικά και προβάλλονται να αντιδρούν διαφορετικά σε ίδιες συνθήκες και καταστάσεις. Παρόλο που, ως ένα μεγάλο βαθμό, αυτό μπορεί να είναι μια πραγματικότητα, το ενδιαφέρον και το ζητούμενο είναι να συζητηθεί και να αναδειχθεί στην τάξη η συμβολή της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης στη δημιουργία και ανάπτυξη των διαφορετικών χαρακτηριστικών προσωπικότητας των φύλων.

Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης

Σε ό,τι αφορά τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας, τη βίωση και την εκδήλωση συναισθημάτων και γενικότερα τον τρόπο που σκιαγραφούνται οι άνδρες και οι γυναίκες στα σχολικά εγχειρίδια οι εκπαιδευτικοί ενδείκνυται:

- να συζητούν στην τάξη τις περιοριστικές προεκτάσεις που μπορεί να έχει το κυρίαρχο πρότυπο του ανδρισμού για τους άνδρες και αντίστοιχα το κυρίαρχο πρότυπο της θηλυκότητας για τις γυναίκες υποβάλλοντας ερωτήσεις όπως λ.χ. “Αποδεχόμαστε και σε ποιο βαθμό έναν άντρα να κλαίει; “Αποδεχόμαστε και σε ποιο βαθμό έναν άντρα μη δυναμικό κι αναποφάσιστο;” “Οι εκδηλώσεις στοργής και τρυφερότητας είναι συμβατές με το κυρίαρχο πρότυπο του ανδρισμού;”. Αντίστοιχες και ανάλογες ερωτήσεις μπορούν να υποβάλλονται για τις γυναίκες, π.χ. “Αποδεχόμαστε και σε ποιο βαθμό μια γυναίκα κληρή, ατημέλητη κτλ.;;”;

- να συζητήσουν στην τάξη για τα “πρέπει” και τα “δεν πρέπει” που έχουν λεχθεί ή εξακολουθούν να λέγονται στα αγόρια και τα κορίτσια από σημαντικούς άλλους της ζωής τους π.χ. γονείς, εκπαιδευτικούς, φίλους,

- να επισημαίνουν και να σχολιάζουν το διαφορετικό τρόπο που οι άνδρες και οι γυναίκες περιγράφονται και σκιαγράφονται στα σχολικά εγχειρίδια των διαφόρων μαθημάτων. Μπορούν μάλιστα, να αναθέσουν σε μικτές ομάδες αγοριών-κοριτσιών να τηρούν ένα αρχείο, όπου θα καταγραφούν ό,τι και όσα αποδίδονται στους άνδρες και στις γυναίκες ως προσωπικότητες και ως άτομα,

- μια “καλή πρακτική” προκειμένου να διαπιστωθούν οι ενδεχόμενες στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των μαθητών και μαθητριών για τα φύλα είναι μια “αντιστροφή” των όσων αποδίδονται στους άνδρες και στις γυναίκες στα κείμενα των σχολικών εγχειριδίων. Μια, δηλαδή, “διασκευή” του κειμένου όπου στη θέση των ανδρών θα τοποθετηθούν γυναίκες και αντίστροφα.

Προτεινόμενο υλικό

- Οι εκπαιδευτικοί των ΕΠΑ.Λ. στη συζήτηση μπορεί να αναζητήσουν και να αξιοποιήσουν το εγχειρίδιο Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή όπως και το βιβλίο ΣΕΠ της Γ΄ Γυμνασίου στα οποία εμπεριέχονται σχετικές θεματικές ενότητες.

- Ασκήσεις σχετικές από το: «Βιβλίο/Εγχειρίδιο για τους/τις εκπαιδευτικούς».

- Το κείμενο-εισήγηση του Γ. Τσιάκαλου “Σεξισμός, ρατσισμός και κοινωνικός αποκλεισμός: ο ρόλος της εκπαίδευσης” (εμπεριέχεται στο CD-ROM).

- Κοσμίδου - Hardy Χρ., (1997) «Η ζωή είναι γυναίκα», στο Επιθεώρηση Συμβουλευτικής - Προσανατολισμού, τ. 42-43, Οκτώβριος & Δεκέμβριος, σ. 50-68.

• Ιστοσελίδες ελληνόγλωσσες και ξενόγλωσσες από το διαδίκτυο. Το υλικό που προσφέρεται στο διαδίκτυο αναφέρεται συνήθως στον ορισμό, στο περιεχόμενο και στις προσδιοριστικές προεκτάσεις των στερεοτύπων στην προσωπική και επαγγελματική ζωή των ανδρών και των γυναικών, στο ρόλο του σχολείου και ειδικότερα του σχολικού εγχειριδίου στην αναπαραγωγή και συντήρησή τους κτλ. Αρκετές σχετικές διευθύνσεις ιστοσελίδων εμπεριέχονται με υπερσύνδεση στο CD ROM και στην Ιστοσελίδα του Προγράμματος.

2.2.4. Υποτίμηση και απαξίωση του γυναικείου φύλου

Οι υποτιμητικές και απαξιωτικές κρίσεις και τοποθετήσεις για το γυναικείο φύλο συνδέονται και αφορούν είτε την ευφυΐα τους, είτε την ικανότητά τους να διοικούν, είτε την ηθική τους. Είναι ομολογουμένως ελάχιστες και υπάρχουν κυρίως στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών. Στα εγχειρίδια της Ιστορίας δεν υπάρχουν σχετικές αναφορές, μια και οι γυναίκες, όπως ήδη έχει αναφερθεί, είναι σχεδόν απούσες.

Ενδεικτικά παραδείγματα

- Νέα Ελληνικά Β΄ τάξη, 1^{ου} Κύκλου

- «Η γλώσσα του (της) λυκειάρχη: (λύκαινα αποκαλείται κατά τους μαθητές η κατά τον Κριαρά λυκειάρχισσα)» (σ. 40). Ο συγγραφέας του κειμένου κάνει μια προσπάθεια αποφυγής της γενικευτικής χρήσης του αρσενικού («του (της)», «λυκειάρχισσα»), ωστόσο, συντηρεί μία κοινωνική αντίληψη που χαρακτηρίζει τις γυναίκες “λύκαινες” ή “σιδηρές κυρίες”, όταν κατέχουν θέσεις εξουσίας και παίρνουν αποφάσεις ή επιβάλλουν όρους. Αντίστοιχοι και ανάλογοι τρόποι διαχείρισης της εξουσίας από άνδρες, όπως είναι γνωστό, θεωρούνται αναμενόμενοι και γίνονται εύκολα αποδεκτοί. Σύμφωνα, δηλαδή, με τις κυρίαρχες αντιλήψεις, η αυστηρότητα, η λήψη και η επιβολή αποφάσεων δεν είναι συμβατή με το στερεότυπο της θηλυκότητας.

- «...στο βραχίονα μιας σατανικής γυναίκας» (σ. 122).

- «Ο Αχμέτ τη βρήκε ξεστρατισμένη... την πήρε γυναίκα του» (σ. 80).

- «Ο Ποσειδώνας να βάλει το χέρι του. Γιατί, στο λέω γω και να το ξέρεις: αυτές οι κατρουλούδες θα τα κάνουν μούσκεμα» (σ. 167). Από τις Εκκλησιάζουσες του Αριστοφάνη, όπου εκτός του ότι οι γυναίκες χαρακτηρίζονται «κατρουλούδες», παράλληλα αμφισβητείται η ικανότητά τους να διαχειρίζονται εξουσία.

- Νέα Ελληνικά 2^{ου} Κύκλου

- «Ενώ δεν έχει καταλάβει τίποτα απ’ όσα της είπε, έχει έναν τρόπο να ξεγλιστράει και να μην προδίδει την τύφλα της» (σ. 95), σκέφτεται ο σύζυγος για τη σύζυγό του, η οποία κατά την άποψή του δεν έχει καταλάβει τί ακριβώς είναι τα φαγητά που προτείνει ο αρχιγκαρσόνος του εστιατορίου.

- Απαξιωτικά, άπρεπα και υβριστικά προβάλλονται να εκφράζονται η Λωξάντρα και η Ευτέρπη για τη νύφη τους, την Καμίλλη, η οποία είναι αδύνατη και ολιγόφαγη: «Φάτο, φάτο κακόν καιρό να μην έχεις... Φάτο, να πιάσει τ’ άντερό

N.E. 2^{ου} Κ., σ. 101.

σου άλειμμα, που απ' τη λίκνια χάσκει ο κώλος σου να βγει η ψυχή σου!... Η μύτη σου τουρσί» (σ. 90). Παρά το ενδιαφέρον της Λωξάντρας για την καλή διατροφή και υγεία της νύφης της και παρά το γέλιο που μπορεί να προκαλεί στους μαθητές και στις μαθήτριες η συγκεκριμένη περίπτωση, δεν παύει να αποτελεί μια απαξιωτική και γελοιογραφική δήλωση για γυναίκα.

- Η χρήση του γυναικείου σώματος και, μάλιστα, σε μία προκλητική στάση, για να συμβολίσει το χρήμα, το οποίο αγκαλιάζει τρυφερά ένας ευτραφής άνδρας με πούρο (εικονογράφηση σ.101), είναι, νομίζουμε, μία έμμεση απαξιωτική δήλωση για τις γυναίκες, επειδή αντικειμενοποιεί το γυναικείο σώμα.

Σχολιασμός

Οι απαξιωτικές αναφορές και δηλώσεις που εντοπίστηκαν στα κείμενα των Νέων Ελληνικών των ΕΠΑ.Λ. αφορούν κατ' αποκλειστικότητα τις γυναίκες. Η ευκολία με την οποία οι γυναίκες γίνονται αποδέκτες και αντικείμενα σκωπτικών ή υποτιμητικών δηλώσεων αντικατοπτρίζει και ταυτόχρονα συντηρεί την απαξιωτική θέση των γυναικών στις κυρίαρχες συλλογικές κοινωνικές αναπαραστάσεις. Όπως είναι γνωστό, είναι πολύ σπάνιο έως αδύνατο να εκφραστούμε σκωπτικά ή υποτιμητικά για ένα πρόσωπο που χαίρει της εκτίμησης, της εμπιστοσύνης και του σεβασμού μας!

Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης

Οι εκπαιδευτικοί επιβάλλεται να επισημαίνουν και να σχολιάζουν στην τάξη τις υποτιμητικές και απαξιωτικές αναφορές για το γυναικείο φύλο.

Για παράδειγμα: «Πώς ακούτε τα συγκεκριμένα λόγια, δήλωση ή χαρακτηρισμό για τη γυναίκα;» «Πώς θα ακούγατε τα ίδια λόγια για έναν άνδρα;» «Γιατί οι υποτιμητικές/απαξιωτικές δηλώσεις στα κείμενα, στα ΜΜΕ και γενικότερα στη βιωμένη κοινωνική πραγματικότητα έχουν συνήθως αποδέκτες τις γυναίκες;» «Πώς αισθάνονται τα κορίτσια, όταν πρόσωπα του ίδιου μ' αυτά φύλου προβάλλονται στα κείμενα των εγχειριδίων ως αποδέκτες απαξιωτικών δηλώσεων;» «Τι γνώμη/εικόνα σχηματίζουν τα αγόρια για τα κορίτσια και τις γυναίκες;» Με μια σειρά τέτοιων ή παρόμοιων ερωτήσεων οι μαθητές και οι μαθήτριες κατευθύνονται να κατανοήσουν τα βαθύτερα αίτια της ευκολίας αλλά και της μεγαλύτερης συχνότητας απαξιωτικών δηλώσεων για τις γυναίκες. Αυτά είναι δυνατό να αναζητηθούν και να συνδεθούν με την άνιση κοινωνική ιεράρχηση και αξιολόγηση των φύλων. Είναι πιθανόν, επίσης, να αναδειχθούν οι αρνητικές προεκτάσεις που οι απαξιωτικές δηλώσεις μπορεί να έχουν τόσο στην αυτοεικόνα των κοριτσιών όσο και στη δυναμική των διαφυλικών σχέσεων αμεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα. Ακόμη ενδείκνυται να τονιστεί το ανεπίτρεπτο τέτοιων δηλώσεων για όλα τα άτομα, ανεξάρτητα από φύλο, φυλή ή εθνικότητα. Στο πλαίσιο των πολυπολιτισμικών κοινωνιών, έτσι όπως έχουν διαμορφωθεί σήμερα, οι μελλοντικοί πολίτες, άνδρες και γυναίκες, επιβάλλεται να διαπαιδαγωγηθούν με την αξία του σεβασμού της διαφορετικότητας «του άλλου». Μια διαπαιδαγώγηση προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση είναι δυνατό να έχει ως αφετηρία το σεβασμό της διαφορετικότητας των φύλων, των πλέον οικείων, συγχρωτισμένων διαφορετικών «άλλων».

Προτεινόμενο υλικό

Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αξιοποιήσουν υλικό από το «Βιβλίο/ Εγχειρίδιο για τους/ τις Εκπαιδευτικούς» όπως και από το CD-ROM ή την Ιστοσελίδα του Προγράμματος.

2.2.5. Τα φύλα στο γραπτό λόγο των εγχειριδίων

Η μελέτη του γραπτού λόγου των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου θεμελιώνεται σε θεωρητικές μελέτες σύμφωνα με τις οποίες η γλώσσα στη γραπτή και την προφορική της εκδοχή δεν είναι ένα “αθώο” μέσο επικοινωνίας και έκφρασης ιδεών, συναισθημάτων, στάσεων κτλ. Αντίθετα, είναι ένας κοινωνικός θεσμός που έχει στενή και άμεση διαλεκτική σχέση με τις ιεραρχήσεις και αξιολογήσεις της ευρύτερης κοινωνίας. Δηλαδή, οι κοινωνικές ιεραρχήσεις και αξιολογήσεις υπαγορεύουν και οριοθετούν διαφοροποιήσεις στη χρήση της γλώσσας τόσο στη γραμματική όσο και στο λεξιλόγιο και τη σύνταξη και μέσω των συγκεκριμένων διαφοροποιήσεων οι κοινωνικές ιεραρχήσεις και αξιολογήσεις συντηρούνται και αναπαράγονται. Οι διαφοροποιήσεις στη χρήση της γλώσσας, που, σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία, αντικατοπτρίζουν την ανδρική κυριαρχία και ταυτόχρονα ενέχονται στη συντήρηση και την αναπαραγωγή της, συνοψίζονται συνήθως και αποδίδονται με τον όρο «γλωσσικός σεξισμός».

Ο γλωσσικός σεξισμός, ιδιαίτερα με τη γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους, είναι διάχυτος στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών και της Ιστορίας των ΕΠΑ.Λ. Παρακάτω παρατίθενται ενδεικτικά παραδείγματα από τις μορφές γλωσσικού σεξισμού, έτσι όπως εντοπίζονται στα συγκεκριμένα εγχειρίδια.

2.2.5.1. Γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους

Χρήση άρθρων, ουσιαστικών, επιθέτων και αντωνυμιών αρσενικού γένους προκειμένου να δηλωθούν άτομα και των δύο φύλων γίνεται, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις, σε όλα τα εγχειρίδια των θεωρητικών μαθημάτων των ΕΠΑ.Λ.. Κοινωνικές ομάδες, επαγγελματικές ιδιότητες ή αξιώματα, εθνικότητες λαών κ.ά. δηλώνονται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα με τη χρήση άρθρων, ουσιαστικών ή επιθέτων αρσενικού γένους.

Η γενικευτική χρήση ουσιαστικών γένους αρσενικού, όπως «ο μαθητής», «οι διδάσκοντες» κ.ά., επισημαίνεται ήδη από τα εισαγωγικά σημειώματα των εγχειριδίων, όπου συνήθως αναγράφονται οι στόχοι του εγχειριδίου και του αντίστοιχου μαθήματος. Αυτό συμβάλλει στη δημιουργία της εντύπωσης ότι οι επιδιωκόμενοι στόχοι του εγχειριδίου και γενικότερα της διδασκαλίας του αντίστοιχου μαθήματος αφορά «τους μαθητές» ή «τους αναγνώστες». «Οι μαθητές» είναι εκείνοι που αναμένεται να κατακτήσουν την προβλεπόμενη ύλη υπό την καθοδήγηση των «καθηγητών». Με αυτόν τον τρόπο, αποσιωπάται και παραβλέπεται μια δεδομένη, απτή και βιωμένη πραγματικότητα των μαθητών/τριών. Δηλαδή, ότι το ήμισυ και πλέον του ποσοστού της μαθητικής νεολαίας όπως και του διδακτικού προσωπικού είναι άτομα γένους θηλυκού.

Με τη νομιμοποιητική και εφησυχαστική κάλυψη του ισχύοντος γραμματικού κανόνα όπως επίσης με βάση την αρχή της οικονομίας της γλώσσας, ο γραπτός λόγος των εγχειριδίων αποσιωπά, απαξιώνει και σε τελική ανάλυση ακυρώνει τη γυναικεία ύπαρξη. Με τον τρόπο αυτό, οι γυναίκες από τα μαθητικά τους χρόνια κατευθύνονται έμμεσα,

διακριτικά και γι' αυτό αποτελεσματικά να αυτοαναγνωρίζονται μέσω του ανδρικού φύλου ή/και ενδεχομένως να αισθάνονται ως “ξένο σώμα” μέσα στο ίδιο τους το σχολείο.

Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζεται: «Πίσω από τη γενετική χρήση του αρσενικού δεν υπάρχουν άνδρες και γυναίκες, αλλά συχνά μόνον άνδρες και ο γλωσσικός εξοβελισμός των γυναικών οδηγεί στο συμβολικό αποκλεισμό τους από όλα τα πεδία και τις δραστηριότητες της κοινωνίας που χαίρουν κάποιας αναγνώρισης ή αξίας».⁷

Παρόμοιες απόψεις έχουν υποστηριχθεί τις τελευταίες δεκαετίες και από άλλες γυναίκες επιστήμονες στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Στο βαθμό που δεχόμαστε ότι η γλώσσα δεν είναι ένα “αθώο” μέσο επικοινωνίας αλλά ένα ζωντανό και δυναμικό μέσο έκφρασης και ταυτόχρονα κατασκευής αντιλήψεων, συμπεριφορών και ταυτοτήτων, ο δι-άχυτος γλωσσικός σεξισμός των σχολικών εγχειριδίων επιβάλλεται να επισημαίνεται, να αποδομείται στο πλαίσιο της καθημερινής εκπαιδευτικής διαδικασίας και να αποφεύγεται κατά τη διεκπεραίωσή της.

Ενδεικτικά παραδείγματα

- Νέα Ελληνικά Α' τάξη 1^{ου} Κύκλου

- «Αποτελεί, όμως μια πρόκληση για όλους μας, διδάσκοντες και μαθητές» (σ. 11).

- «...των δασκάλων που ενθαρρύνουν τους *writers*, τους ευφάνταστους νεαρούς καλλιτέχνες...» (σ. 27).

- «Πολλοί μαθητές προτιμούν... Άλλοι σχολιάζουν κάποιον συμμαθητή ή καθηγητή τους...» (σ. 24).

- «...παραδείγματα από άλλους χώρους που είναι πιο οικείοι στον αναγνώστη/δέκτη» (σ. 43).

- «...με τη βοήθεια του καθηγητή σας...» (σ. 84).

- Νέα Ελληνικά Β' τάξη 1^{ου} Κύκλου

- «Να γράψεις ένα φανταστικό διάλογο ανάμεσα σ' ένα νέο της ηλικίας σου που προτιμά τη ροκ μουσική και σ' έναν ηλικιωμένο που κυριολεκτικά λατρεύει το δημοτικό τραγούδι» (σ. 21).

- «Η γλώσσα του συλλόγου των καθηγητών... Απέναντι σε τούτο τον καταϊγισμό των γλωσσών οι μαθητές...» (σ. 41).

- Νέα Ελληνικά 2^{ου} Κύκλου

- «...αποσκοπεί στην Παραγωγή λόγου από τους μαθητές...» (σ. 11, εισαγωγή).

- «Ισορροπημένη δίαιτα για τον έφηβο. Έφηβος και φυτοφαγία. Διαιτητικές συστάσεις για τον έφηβο που ασκείται» (σ. 126-127).

- Ιστορία Αρχαία και Μεσαιωνική

- «...συζήτηση με τους συμμαθητές σου» (σ. 55, 72, 132, 145 κτλ.).

- «...Αναζήτησε με τη βοήθεια του καθηγητή σου...» (σ. 145).

2.2.5.2. Χρήση ουδέτερων γενετικά λέξεων με σημασία αρσενικού

Η λέξη «άνθρωπος», όπως και η λέξη «παιδί», χαρακτηρίζονται ως ουδέτερες γενετικά λέξεις, που χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν συλλογικές συμπεριφορές, στάσεις,

---

7. Παυλίδου, Θ. Σ. (2002) (επιμ.) *Γλώσσα-Γένος-Φύλο*. Θεσσαλονίκη, εκδ. Παρατηρητής, σ. 50.

συναίσθηματα του ανθρώπινου είδους. Συνήθως, όμως, στα σχολικά εγχειρίδια η λέξη «άνθρωπος» ταυτίζεται ή δηλώνει τον άνδρα και η λέξη «παιδί» το αγόρι. Αυτό είναι πολύ πιθανό να συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας αντίληψης ότι οι γυναίκες και τα κορίτσια είναι κάτι “έξω” και “πέρα” από το συλλογικό ανθρώπινο είδος ή αλλιώς ότι το ανθρώπινο είδος εκπροσωπείται από τους άνδρες.

Ενδεικτικά παραδείγματα

- **Νέα Ελληνικά Α΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου**
- «Αμέσως μετά ένιωσα άλλος άνθρωπος... είπε στην «Ε» ο αγρότης...» (σ.133).
- **Νέα Ελληνικά Β΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου**
- «Την νύκτα, όταν ο κύριος Α απεσύρετο... ο άνθρωπος, εν μεγάλη αδημονία, έκλεισε τα παράθυρα...» (σ.31).
- «“Άλλο θάμα τούτο το παιδί!” (ο Μπόσκο) έλεγε η μάνα μου.... Κι αυτό το παιδί, που δεν ήθελε...» (σ.94).
- «Και ξεκόβει τότε ο Φανούλης... Το παιδί ουρλιάζει... Το παιδί στη μέση της πλατείας» (σ.145-146).

Σχολιασμός

Από τα ενδεικτικά παραδείγματα που παραθέσαμε μπορούμε ανεπιφύλακτα να υποστηρίξουμε ότι σε ό,τι αφορά και σχετίζεται με τη χρήση του γραπτού λόγου στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων -κειμένα, παραθέματα ή παράλληλα κείμενα, ασκήσεις κτλ. - τα μηνύματα στα οποία εκτίθενται οι μαθητές και οι μαθήτριες είναι ότι:

α) το γυναικείο φύλο υπονοείται, εμπεριέχεται και αναγνωρίζεται μέσω και διά μέσου του ανδρικού φύλου. Με μια τέτοια πρακτική χρήσης του λόγου είναι πολύ πιθανό να ενισχύεται και να συντηρείται η κυρίαρχη κοινωνική αντίληψη περί ανωτερότητας, μεγαλύτερης σημασίας και αξίας του ανδρικού φύλου σε σχέση με το γυναικείο.

β) οι ιδιότητες του ανθρώπου και του παιδιού αφορούν, αποδίδονται και συνδέονται κυρίως με τους άνδρες και τα αγόρια αντίστοιχα. Οι γυναίκες και τα κορίτσια είναι υπάροχοι έξω και πέρα από τις συγκεκριμένες ιδιότητες και ενδεχομένως υποδεέστερες και λιγότερο σημαντικές. Για να γίνει αντιληπτή η κοινωνική πρακτική της ταύτισης των λέξεων «άνθρωπος» και «παιδί» με τον άνδρα και το αγόρι αντίστοιχα αρκεί μια προσπάθεια χρήσης των συγκεκριμένων λέξεων σε συνάφεια με το γυναικείο φύλο. Οι φράσεις ακούγονται επιθετικές, περιέργες ή δημιουργούν απορίες και παρανοήσεις, π.χ. «Μια γριά άνθρωπος μπήκε στο λεωφορείο» ή «Μία έγκυος άνθρωπος περπατούσε στο δρόμο» ή «Χαίρομαι τις μεσήλικες ανθρώπους που περιπολούνται και φροντίζουν τον εαυτό τους» ή «Αυτό το παιδί έχει μία μεγάλη συλλογή από κούκλες και κουζινικά» ή «Αυτό το παιδί δε θέλει να φοράει παντελόνια».

Ενδεικτικές προτάσεις παρέμβασης

Στο βαθμό που γίνονται αποδεκτές οι απόψεις και οι θέσεις φεμινιστριών, κοινωνιολόγων και κοινωνιογλωσσολόγων ότι η γλώσσα στην προφορική και γραπτή εκδοχή της αντικατοπτρίζει και ταυτόχρονα συντηρεί τις άνισες κοινωνικές αξιολογήσεις και ιεραρχήσεις με βάση το φύλο αλλά και ότι παράλληλα είναι δυνατό να πρωτοστατήσει,

σε ένα συμβολικό επίπεδο, στην αποδόμηση και στην εξάλειψή τους σε μια μελλοντική προοπτική χρόνου, οι εκπαιδευτικοί ενδείκνυται:

- να επισημαίνουν και να σχολιάζουν στην τάξη τα παραδείγματα γλωσσικού σεξισμού στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων και κυρίως να αναδεικνύουν την άμεση σχέση των γραμματικών κανόνων με την ανδρική κυριαρχία στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Οι γραμματικοί κανόνες αποτελούν μία αυθαίρετη κοινωνική σύμβαση και κατασκευή, η οποία αντικατοπτρίζει και παράλληλα συντηρεί την επίσης αυθαίρετη, επιστημονικά αστήριχτη και κοινωνικά αθέμιτη ιδεολογία περί ανωτερότητας του ανδρικού φύλου,

- να ευαισθητοποιούν τους μαθητές και τις μαθήτριες αναφορικά με τη χρήση των λέξεων «άνθρωπος» και «παιδί» και να τονίζουν τη θέση ότι οι συγκεκριμένες λέξεις είναι ουδέτερες ως προς το φύλο και δηλώνουν εξίσου τον άνδρα και τη γυναίκα, το αγόρι και το κορίτσι,

- να συζητούν και να εκμαιεύουν τις ενδεχόμενες προεκτάσεις των διαφόρων μορφών γλωσσικού σεξισμού στην αυτοεικόνα των κοριτσιών αλλά και στην αναπαράσταση των αγοριών για το γυναικείο φύλο,

- να επισημαίνουν και να σχολιάζουν ιδιαίτερα τις αναφορές σε κοινωνικούς ρόλους, επαγγελματικές ιδιότητες ή τίτλους εξουσίας με τη χρήση ουσιαστικών γένους αρσενικού, έτσι ώστε να αποδομείται η αντίληψη ότι ο χώρος της εργασίας ανδροκρατείται ή ότι οι ρόλοι και οι τίτλοι που συνδέονται με κύρος και εξουσία αφορούν και συνδέονται με το ανδρικό φύλο. Μια τέτοια προσπάθεια μπορεί να αποβεί αποτελεσματική στο βαθμό που θα υποδεικνύονται αλλά και θα χρησιμοποιούνται στην καθημερινή εκπαιδευτική διαδικασία τρόποι γραπτού και προφορικού λόγου που θα εμπεριέχουν και το γυναικείο φύλο.

Αναφέρουμε ενδεικτικά:

- **τη χρήση γραμματικών μορφημάτων** π.χ. οι καθηγητές και οι καθηγήτριες αντί του συνήθους οι καθηγητές, οι μαθητές και οι μαθήτριες αντί του ο μαθητής, οι γιατροί και οι γιατρίνες, κτλ.

- **τη χρήση άρθρων και αντωνυμιών αρσενικού και θηλυκού γένους**, όταν γίνονται αναφορές γενικά και αόριστα σε ρόλους, επαγγέλματα ή τίτλους εξουσίας, π.χ. «Ένας/μία οικογενειάρχης» αντί του «Ένας ή ο οικογενειάρχης». «Ο/η συμβολαιογράφος» αντί του «Ο συμβολαιογράφος ή οι συμβολαιογράφοι». «Ο/η επιστήμονας» αντί του «Ο επιστήμονας». «Ο/η αρχηγός κράτους» αντί του «Ο αρχηγός ή οι αρχηγοί κρατών». «Ο/η δήμαρχος μιας πόλης» αντί του «Ο δήμαρχος ή οι δήμαρχοι πόλεων», κτλ.

- **την αποφυγή χρήσης ρημάτων ή ουσιαστικών** τα οποία άμεσα και ρητά υπονοούν ή παραπέμπουν στο ανδρικό φύλο, ενώ αποκλείουν a priori το γυναικείο, π.χ. αντί του ρήματος επανδρώνω να χρησιμοποιείται το ρήμα στελεχώνω και αντί του ουσιαστικού ανδραγάθημα η περιφραστική δήλωση γενναία πράξη/ενέργεια κτλ.

Προτεινόμενο υλικό

Για το ζήτημα του γλωσσικού σεξισμού και ιδιαίτερα για την αδράνεια ή τη δυσκολία που παρουσιάζει η δημιουργία ουσιαστικών και γενικότερα η χρήση της γλώσσας με τρόπους που καθιστούν ορατό αλλά και συνδέουν το γυναικείο φύλο με θέσεις κύρους και εξουσίας επαγγελματικές ή πολιτικές οι εκπαιδευτικοί μπορούν να μελετήσουν από τα «Δοκίμια» το:

- Φραγκουδάκη Άννα, Η χρήση της γλώσσας και οι κυρίαρχες ιδέες: σχολιασμός της πεποιθήσης για τη γλωσσική αλλαγή που «εμποδίζει» η ίδια η γλώσσα.

Από το CD-ROM άρθρα και μελέτες σχετικά με το γλωσσικό σεξισμό, όπως:

- Μενίκη Βίμα, Γλώσσα και φύλο.
- Τσοκαλίδου Ρούλα, Το Φύλο της Γλώσσας, όπου γίνεται μία ανάλυση για τα αίτια του σεξισμού στη γλώσσα, δίνονται παραδείγματα των μορφών του αλλά και εμπεριέχονται πολλές προτάσεις και ιδέες για εναλλακτικούς τρόπους χρήσης της γλώσσας, που συμβάλλουν στην προώθηση της ισότητας των φύλων.
- Τσοκαλίδου Ρούλα, Γυναίκες, γλώσσα και λεξικά.
- Φραγκουδάκη Άννα, Η θυγάτηρ της Εύας και το επικρατέστερο γένος.
- Φραγκουδάκη Άννα, Γιατί δεν υπάρχουν βουλευτριες παρά μόνο χορεύτριες;

Ακόμη, στο CD-ROM και στην Ιστοσελίδα του Προγράμματος υπάρχουν ιστοσελίδες σχετικά με το σεξισμό στη γλώσσα και δίνονται οδηγίες και προτάσεις για τρόπους αποφυγής του.

2.2.6. Καλές Πρακτικές

Κρίναμε σκόπιμο να παραθέσουμε ενδεικτικά παραδείγματα “καλών πρακτικών” για τους ακόλουθους λόγους: α) η αποσιώπησή τους θα σήμαινε μια μεροληπτική στάση και θέση για τα εγχειρίδια που αναλύσαμε, β) η ανάδειξη των νεωτεριστικών αναφορών για τα φύλα στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων, ο σχολιασμός τους κατά τη διδακτική πράξη, η αντιπαράβολή και η σύγκρισή τους με στερεοτυπικές αναφορές, είναι δυνατό να συμβάλει στην προώθηση της ισότητας των φύλων με το να αμφισβητεί και να αποδομεί τις παγιωμένες γενικευτικές και απλουστευτικές στερεοτυπικές αντιλήψεις και γ) τα ενδεικτικά παραδείγματα “καλών πρακτικών” σε συνδυασμό με τις προτάσεις παρέμβασης που εμπεριέχονται στα “Συμπληρωματικά Φυλλάδια”, είναι δυνατό να αξιοποιηθούν από το διδακτικό προσωπικό ως παράδειγμα για μια συστηματική, συνεπή και μεθοδική προσπάθεια αποδόμησης των στερεοτυπικών αναφορών για τα φύλα, κάθε φορά που τις “συναντούν” και τις “διαβάζουν” στο διδακτικό υλικό.

Στα εγχειρίδια των Νέων Ελληνικών και της Ιστορίας* οι καλές πρακτικές, δηλαδή η προσπάθεια των συντακτικών ομάδων για προώθηση της ισότητας των φύλων, περιορίζονται κυρίως σε κάποιες περιπτώσεις αποφυγής της γενικευτικής χρήσης του αρσενικού γένους και σε προτάσεις για ανάπτυξη συζήτησης και προβληματισμού ή για δραστηριότητες αναφορικά με τις διαφυλικές σχέσεις. Αναφορές είτε σε επώνυμες γυναίκες στο χώρο των επιστημών και της τέχνης είτε σε γυναίκες που κατέχουν θέσεις εξουσίας ή ασκούν μη παραδοσιακά για το φύλο τους επαγγέλματα δεν εντοπίστηκαν στα εγχειρίδια που αναλύθηκαν.

Σημείωση: εκτός από τις καλές πρακτικές που εμπεριέχονται στα εγχειρίδια αυτά, κρίνουμε σκόπιμο να επισημάνουμε εδώ, ότι στα εγχειρίδια του ΣΕΠ για τη Γ΄ Γυμνασίου και την Α΄ του Γενικού Λυκείου όπως και στο εγχειρίδιο «Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή», της Γ΄ Γυμνασίου. Τα συγκεκριμένα εγχειρίδια αναφέρονται ως «προτεινόμενο υλικό» κατά την παρουσίαση των ενδεικτικών ευρημάτων της ανάλυσης των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου.

Βέβαια, οι περιπτώσεις καλών πρακτικών είναι περιορισμένες σε βαθμό που ανεπύλακτα επιτρέπουν τη διαπίστωση ότι στο περιεχόμενο των εγχειριδίων των θεωρητικών μαθημάτων των ΕΠΑ.Λ. ελάχιστα γίνεται μια συστηματική, συνεπής και μεθοδική προσπάθεια αποδόμησης των κυρίαρχων στερεοτυπικών αντιλήψεων για τα φύλα και προώθησης της ισότητας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες.

Ανεξάρτητα, όμως, από το ζήτημα αυτό, τα ενδεικτικά παραδείγματα που θα παραθέσουμε και ιδιαίτερα αυτά που αφορούν ερωτήσεις, προτάσεις για εργασίες ή δραστηριότητες από τους μαθητές και τις μαθήτριες είναι δυνατό να αξιοποιηθούν ως παράδειγμα για παρόμοιες και ανάλογες πρακτικές από το διδακτικό προσωπικό όταν οι αναφορές ή οι παραλήψεις για το γυναικείο φύλο στα σχολικά εγχειρίδια το απαιτούν.

Παραδείγματα αποφυγής γενικευτικής χρήσης του αρσενικού γένους

- Νέα Ελληνικά Α΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου

- «Να τα συζητήσεις με τους/τις συμμαθητές/τριές σου.» (σ. 160).

- «Να τα εντοπίσεις και να τα συζητήσεις με τους/τις συμμαθητές/τριές σου» (σ. 174).

- Νέα Ελληνικά Β΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου

- «Πιστεύετε πως θα μπορούσατε να έχετε σχέση με έναν Αλβανό/ή;» (σ. 107).

- «Το μεγαλύτερο πρόβλημα της ανεργίας... αγγίζει οδυνηρά τα νέα παιδιά της Ευρώπης» (σ. 48). «Οι απαντήσεις που έδωσαν τα ελληνόπουλα...» (σ. 48).

Ερωτήσεις προβληματισμού/εργασίες

- Νέα Ελληνικά Β΄ τάξη 1^{ου} Κύκλου

- «Πόσο οι νέοι σήμερα πιστεύουν στη διάκριση των δύο φύλων στον επαγγελματικό τομέα (αντρικά-γυναικεία επαγγέλματα);» (σ.52).

- «Να παρουσιάσεις μια γραπτή εργασία... στην οποία να συγκρίνεις τις αντιλήψεις για τη θέση της γυναίκας στην αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία... με τις αντιλήψεις για τη γυναίκα σε ανάλογες περιστάσεις στη σημερινή Ελλάδα» (σ.143).

- «Πώς συμπεριφέρονται και αντιδρούν τα γυναικεία και αντρικά πρόσωπα που παρουσιάζονται στο αφήγημα;» (σ.149).

*Οι σουφραζέτες διαδηλώνουν το 1908 στο Λονδίνο
N.E. B' K., σ.66.*

- Ιστορία Αρχαία και Μεσαιωνική

- «Προσπάθησε να φανταστείς και να περιγράψεις τις ασχολίες μιας ελεύθερης

γυναίκας κατά τη διάρκεια μιας ημέρας από το πρωί ως το βράδυ» (σ. 88).

- «Η θέση της γυναίκας στη μεσαιωνική Ευρώπη ήταν ιδιαίτερα μειονεκτική. Προσπάθησε να τεκμηριώσει την άποψη αυτή» (σ. 220).

- Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου κόσμου

Δεν υπάρχουν ερωτήσεις ή προτάσεις για δραστηριότητες των μαθητών και μαθητριών, παρόλο που πολλά σημεία προσφέρονται γι' αυτό.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ

Στην ενότητα αυτή θα παραθέσουμε εκπαιδευτικές τεχνικές οι οποίες, σύμφωνα με σχετικές μελέτες⁸, προάγουν την ενεργητική συμμετοχή των μαθητών και μαθητριών στην εκπαιδευτική διαδικασία. Παράλληλα συμβάλλουν στο να γίνεται η διαδικασία μάθησης περισσότερο ενδιαφέρουσα και αποτελεσματική σε ό,τι αφορά στην κατανόηση, αφομοίωση και διατήρηση των προσφερόμενων γνώσεων και πληροφοριών.

Οι εκπαιδευτικές τεχνικές που παραθέτουμε, συμπληρώνουν τις προτάσεις παρέμβασης που έγιναν κατά την παρουσίαση των ευρημάτων της ανάλυσης των σχολικών εγχειριδίων από την οπτική του φύλου. Οι εκπαιδευτικές τεχνικές ουσιαστικά είναι διαδικασίες και τρόποι με τους οποίους οι εκπαιδευτικοί μπορούν να επεξεργαστούν με τους μαθητές και τις μαθήτριες στην τάξη τα διάφορα θέματα που προτείνονται στις προτάσεις παρέμβασης. Έτσι, για παράδειγμα σε ό,τι αφορά την πολύ περιορισμένη ανθολόγηση γυναικών συγγραφέων, τις περιορισμένες αναφορές σε γυναίκες επιστήμονες, σε γυναίκες πολιτικούς κτλ. οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αξιοποιήσουν την τεχνική του καταϊγισμού ιδεών. Δηλαδή, να ζητήσουν από τους μαθητές και τις μαθήτριες να κατονομάσουν όσο πιο γρήγορα γίνεται δέκα γυναίκες και δέκα άνδρες συγγραφείς, πολιτικούς κτλ. Για το ίδιο θέμα μπορούν να αξιοποιήσουν την τεχνική της συζήτησης, της αυτοκατευθυνόμενης μάθησης κ.ά.

Στη συνέχεια, παραθέτουμε και περιγράφουμε σύντομα κάποιες πολύ βασικές εκπαιδευτικές τεχνικές που προωθούν την ενεργητική συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία. Οι εκπαιδευτικές τεχνικές που προτείνουμε είναι:

<ul style="list-style-type: none"> • Ερωτήσεις-απαντήσεις • Συζήτηση • Καταιγισμός ιδεών • Ασκήσεις	<ul style="list-style-type: none"> • Ομάδες εργασίας • Μελέτη περίπτωσης • Παιχνίδι ρόλων • Προσομοίωση	<ul style="list-style-type: none"> • Λύση προβλήματος • Αυτοκατευθυνόμενη μάθηση • Συνέντευξη από ειδικό • Εκπαιδευτική επίσκεψη
--	--	---

8. Κόκκος, Α. (2003). «*Εκπαιδευτικές Τεχνικές*». Στο Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Εκπαιδευτών, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Αθήνα.

Ερωτήσεις-απαντήσεις

Ο πιο απλός και πρακτικός τρόπος για να αποφύγουν οι εκπαιδευτικοί το μονόλογο της εισήγησης είναι να θέτουν ερωτήσεις στους μαθητές και στις μαθήτριες, να καταγράφουν τις απαντήσεις τους και στη συνέχεια να προβαίνουν σε συμπληρώσεις ή/και διορθώσεις και σε σύνθεση των απόψεων/ανακεφαλαίωση.

Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνονται τα εξής.

- οι μαθητές/μαθήτριες, υποκινούνται να πουν τη γνώμη τους, να σκεφτούν αυτοδύναμα. Επίσης, ανακαλύπτουν μόνοι και μόνες τους διάφορες πτυχές του υπό μελέτη ζητήματος. Έτσι, προωθείται η αυτενέργεια και η ενεργητική εμπλοκή τους στη μαθησιακή διαδικασία.

- ταυτόχρονα, μαθαίνουν να εκφράζονται, να διατυπώνουν τις σκέψεις τους, να αξιολογούν τις γνώσεις και τις εμπειρίες τους, με αποτέλεσμα να αυξάνεται η αυτοεκτίμηση και η αυτοπεποίθησή τους.

- κάθε μαθητής και μαθήτρια γνωστοποιεί στους συμμαθητές/στις συμμαθήτριες τις απόψεις του/της, μαθαίνει ο ένας από τον άλλο και οικοδομείται πνεύμα ομάδας.

- καθένας και καθεμία μπορεί να θέσει τα ερωτήματα και τα ζητήματα που τον/την απασχολούν.

- εκφράζονται ποικίλες απόψεις. Έτσι, αποδεικνύεται ότι είναι φυσικό να υπάρχουν διαφορετικές οπτικές, ωστόσο, μπορεί να γίνει σύνθεσή τους και να αξιοποιούνται οι διαφορές, εφόσον αυτές εμπλουτίζουν τον κοινό προβληματισμό.

- το διδακτικό προσωπικό έχει τη δυνατότητα να διαπιστώνει τις μαθησιακές ανάγκες και δυνατότητες της ομάδας και να αναθεωρούν, εάν χρειάζεται, την τακτική τους.

Συζήτηση

Η συζήτηση αποτελεί εκπαιδευτική τεχνική που είναι συγγενική προς την τεχνική των ερωτήσεων-απαντήσεων. Και οι δύο τεχνικές αποσκοπούν στο να συντελεστεί η μάθηση μέσω του διαλόγου εκπαιδευτικών - μαθητών και μαθητριών ή των μαθητών και των μαθητριών μεταξύ τους. Η διαφορά έγκειται στο εξής: Οι ερωτήσεις-απαντήσεις εξετάζουν ένα ζήτημα λιγότερο συστηματικά από ό,τι η συζήτηση. Οι ερωτήσεις που τίθενται είναι περιορισμένου αριθμού και δεν απαιτούν σε βάθος προετοιμασία από την πλευρά των εκπαιδευτικών. Συχνά τίθενται και αυθόρμητα, με μορφή αυτοσχεδιασμού, όταν οι εκπαιδευτικοί σε κάποιο σημείο της μαθησιακής διαδικασίας επιχειρούν να εκμαιεύσουν τις απόψεις των μαθητών και των μαθητριών αναζωπυρώνοντας το ενδιαφέρον τους. Αντίθετα, στόχος της συζήτησης είναι να γίνει η επεξεργασία ενός ζητήματος σε βάθος. Για την επιτυχία του συγκεκριμένου στόχου οι εκπαιδευτικοί ενδείκνυται να έχουν προσχεδιάσει μια επαγωγική σειρά ερωτήσεων (προφορικών ή γραπτών), με βάση τις οποίες προσεγγίζεται σταδιακά το ζήτημα.

Η συζήτηση μπορεί να διεξαχθεί είτε στην ολομέλεια της ομάδας είτε σε δυάδες ή σε ομάδες εργασίας.

Καταιγισμός ιδεών

Η τεχνική αυτή συνίσταται στην πολυεπίπεδη εξέταση ενός ζητήματος ή μιας κεντρικής έννοιας μέσω της παρακίνησης των μαθητών και των μαθητριών να προβούν σε ελεύθερη, αυθόρμητη έκφραση ιδεών.

Οι εκπαιδευτικοί ζητούν από τα παιδιά να προτείνουν όσο περισσότερες ιδέες μπορούν σε μια ερώτηση που τους θέτει. Τα ενθαρρύνει να τις εκφράσουν σε γρήγορο ρυθμό, αυθόρμητα, ο ένας μετά τον άλλον, υπό μορφή «καταιγισμού». Δεν έχει σημασία αν γνωρίζουν το θέμα. Ζητούμενο είναι να συμβάλλουν στην εξέταση του ζητήματος με όποια ιδέα ή πρόταση έρχεται στο μυαλό τους, έστω και αν μοιάζει φανταστική ή απραγματοποίητη. Δε γίνεται κριτική όσο παρουσιάζονται οι ιδέες, ωστόσο, οι συμμετέχοντες και οι συμμετέχουσες θα κληθούν αργότερα να τις εξηγήσουν.

Οι εκπαιδευτικοί σημειώνουν τις ιδέες στον πίνακα πιστά, χωρίς να υποδεικνύουν τίποτα. Εξετάζουν τις γραμμένες λέξεις και τις ταξινομούν σε κατηγορίες. Στη συνέχεια, αξιοποιώντας την τεχνική των ερωτήσεων-απαντήσεων ή της συζήτησης, οδηγούν την ομάδα σε σχολιασμό των κατηγοριών που προέκυψαν. Τέλος, προβαίνουν σε σύνθεση όσων συζητήθηκαν.

Άσκησης

Άσκηση θεωρείται κάθε μορφή ατομικής ή συλλογικής εργασίας, η οποία πραγματοποιείται στο πλαίσιο μιας διδακτικής ενότητας και έχει στόχο να οδηγήσει τους μαθητές και τις μαθήτριες σε πράξη που την ακολουθεί ανάλυση της αποκτηθείσας εμπειρίας, άντληση γενικών αρχών και διασύνδεση με τη θεωρία.

Η άσκηση, όταν γίνεται στο πλαίσιο μιας εκπαιδευτικής αίθουσας ή ενός εργαστηρίου, μπορεί να διαρκεί από λίγα λεπτά έως λίγες ώρες. Μπορεί, επίσης, να προσλάβει μεγάλη ποικιλία μορφών: επεξεργασία ενός ζητήματος, λύση ενός προβλήματος κτλ.

Ομάδες εργασίας

Οι εκπαιδευτικοί ζητούν από τους μαθητές και τις μαθήτριες να χωριστούν σε μικρές ομάδες για να κάνουν μια άσκηση οποιουδήποτε είδους ή μια συζήτηση για οποιοδήποτε ζήτημα. Πρόκειται για μια εκπαιδευτική τεχνική που μπορεί να εφαρμοστεί ευέλικτα, σε συνδυασμό με άλλες τεχνικές, σε κάθε διδακτική ενότητα οποιουδήποτε προγράμματος.

Μελέτη περίπτωσης

Πρόκειται για μια μορφή σύνθετης άσκησης, η οποία έχει τα εξής ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: Ένα πραγματικό ή υποθετικό παράδειγμα, που αντανάκλα μια ευρύτερη κατάσταση, παρουσιάζεται την τάξη με σκοπό να αναλυθεί σε βάθος και να διερευνηθούν οι λύσεις στα προβλήματα που αναδύονται.

Η εκπαιδευτική αυτή τεχνική έχει δυο πεδία εφαρμογής. Αφενός χρησιμοποιείται με στόχο να γίνει εμπέδωση και εφαρμογή των θεωρητικών γνώσεων που έχουν αποκτηθεί. Αφετέρου υιοθετείται, όταν ακόμη δεν έχει ολοκληρωθεί η απόκτηση των απαιτούμενων γνώσεων, με κύριο στόχο να υποκινηθεί η ευρετική πορεία προς τη μάθηση. Και στις δυο εκδοχές, μέσα από την ενδεδειγμένη διερεύνηση της «επιμέρους» περίπτωσης, εξάγονται συμπεράσματα (ή τουλάχιστον διατυπώνονται υποθέσεις) για το «όλο».

Παιχνίδι ρόλων

Πρόκειται για την εκπαιδευτική τεχνική κατά την οποία οι μαθητές και οι μαθήτριες υποδύονται ρόλους που συνδέονται με μια εξεταζόμενη κατάσταση στον επαγγελματικό

ή τον κοινωνικό τομέα με στόχο μέσα από το βίωμα να κατανοήσουν βαθύτερα τόσο την κατάσταση όσο και τις αντιδράσεις τους σε αυτήν. Το παιχνίδι ρόλων εφαρμόζεται, κυρίως, όταν επιδιώκεται η ανάλυση προβληματικών ή συγκρουσιακών καταστάσεων, που αφορούν τους ρόλους, τις ικανότητες, τις στάσεις, την επικοινωνία, τη συμπεριφορά.

Προσομοίωση

Η προσομοίωση είναι μια μεγάλη άσκηση, κατά την οποία οι μαθητές και οι μαθήτριες συμμετέχουν νοητά στην αναπαράσταση μιας κατάστασης που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Καλούνται να αντιληφθούν πώς θα σκέφτονταν και θα συμπεριφέρονταν ορισμένα πρόσωπα μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες (γυναίκες, άνδρες, κορίτσια, αγόρια σε διάφορες καταστάσεις, ρόλους, επιλογή σπουδών) και να αντιδράσουν όπως αυτά, σαν να αντιμετώπιζαν τις ίδιες καταστάσεις. Με τη διεύθυνση στη νοητή πραγματικότητα επιδιώκεται οι μαθητές και οι μαθήτριες να μπορούν να αντιλαμβάνονται βαθύτερα τις διάφορες πλευρές της έτσι ώστε να συμπεριφέρονται αποτελεσματικά σε παρόμοιες καταστάσεις. Συνεπώς, η προσομοίωση είναι μια εκπαιδευτική τεχνική που μοιάζει με το παιχνίδι ρόλων, με τη διαφορά ότι οι μαθητές και οι μαθήτριες δεν καλούνται να δράσουν κατά θεατρικό τρόπο, αλλά να καταλάβουν πώς δρουν (ή πώς πρέπει να δρουν) τα άτομα που εμπλέκονται σε αυτήν την κατάσταση.

Λύση προβλήματος

Η τεχνική αυτή ουσιαστικά αποτελεί μια εκτεταμένη μελέτη περίπτωσης. Η εφαρμογή της μπορεί να διαρκέσει από λίγες ώρες έως μερικές ημέρες. Ενδείκνυται να συνδυάζεται με την προσομοίωση ή άλλες ενεργητικές εκπαιδευτικές τεχνικές. Ωστόσο, η ειδοποιός διαφορά αυτής της τεχνικής είναι ότι επικεντρώνεται στην παρουσίαση ενός πραγματικού ή υποθετικού προβλήματος που ενδιαφέρει άμεσα τους μαθητές και τις μαθήτριες, τους/τις εμπλέκει στην ανάλυσή του και στην αναζήτηση λύσεων και, τέλος, τους/τις κατευθύνει να επεξεργαστούν τρόπους εφαρμογής της λύσης που επέλεξαν.

Αυτοκατευθυνόμενη μάθηση

Πρόκειται για την εκπαιδευτική τεχνική σύμφωνα με την οποία η μάθηση πηγάζει σε καθοριστικό βαθμό από τις ενέργειες των ίδιων των μαθητών και των μαθητριών και προέρχεται από την απευθείας επαφή τους με τις μαθησιακές πηγές. Τα αγόρια και τα κορίτσια που συμμετέχουν προχωρούν βαθμιαία στην κατανόηση του μαθησιακού αντικείμενου, βασιζόμενα στις δυνάμεις τους. Ο ρόλος των εκπαιδευτικών είναι να δημιουργούν τις κατάλληλες συνθήκες και να δίνουν τις οδηγίες. Με αυτόν τον τρόπο αυξάνεται κατακόρυφα η ικανότητα όσων συμμετέχουν να «μαθαίνουν πώς να μαθαίνουν» και ενισχύεται η αυτοπεποίθηση και η υπευθυνότητά τους στην πορεία της μάθησης. Βασικές προϋποθέσεις για την επιτυχία του εγχειρήματος είναι η δέσμευση εκείνων που συμμετέχουν σε ό,τι αφορά την επίτευξη του μαθησιακού στόχου και η εμπιστοσύνη στις δυνάμεις τους.

Συνέντευξη από ειδικό

Πηγές της μάθησης δεν αποτελούν μόνο όσα γνωρίζουν και δημιουργούν οι εκπαιδευτικοί, οι μαθητές και οι μαθήτριες ή όσα περιέχουν οι διάφορες μορφές του διδακτι-

κού υλικού. Πηγή μάθησης μπορεί εξίσου να είναι ένα άτομο που έχει ειδικότητα ή εμπειρία σε ένα τομέα και προσκαλείται στο σχολείο με στόχο να μεταφέρει την εμπειρία του στους μαθητές και στις μαθήτριες. Στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιείται η εκπαιδευτική τεχνική συνέντευξη από ειδικό.

Εκπαιδευτική επίσκεψη

Μια ακόμη πηγή μάθησης, πέρα από το διδακτικό προσωπικό, το διδακτικό υλικό, τους μαθητές και τις μαθήτριες είναι η άντληση εμπειρίας από έναν εργασιακό ή άλλο χώρο που επισκέπτεται η τάξη. Το πλεονέκτημα αυτής της τεχνικής είναι ότι οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να παρατηρήσουν καταστάσεις, λειτουργίες και εφαρμογές που δεν μπορούν να αναπαρασταθούν εύκολα μέσα στην αίθουσα διδασκαλίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

Σε ό,τι αφορά την ευρύτερη σχετική βιβλιογραφία, μπορείτε να ανατρέξετε στο CD-ROM και στην Ιστοσελίδα του Προγράμματος www.isotita-epaeak.gr

